

ЮВІЛЕЇ

В.М.ПОЛОВЦЮ – 70!

2 січня 2007 р. виповнилося 70 років Володимиру Михайловичу Половцю, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, члену редакційної колегії і одному з активних авторів нашого журналу. Він народився в с. Веприк Бобровицького району на Чернігівщині. Як і всі юнаки, дитинство яких припало на роки війни, мріяв бути військовим. Наміри несподівано змінилися в 10-ому класі Вороньківської середньої школи, коли до неї прибула випускниця Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В.Гоголя Ольга Тимофіївна Стародуб і як класний керівник розповідала учням про свою альма-матер, де навчалися М.В.Гоголь, Є.П.Гребінка, Л.І.Глібов, О.С.Афанасьєв-Чужбинський, Д.І.Журавський, а

пізніше Ю.О.Збанацький, О.І.Ющенко, М.В.Шамота, М.Н.Петровський та ін.

О.Т.Стародуб пов'язувала проникнення передових ідей та прогресивних течій у навчальний процес гімназії вищих наук з декабристським рухом, до якого Вороньки мали безпосереднє відношення як колишній земельний наділ і один із маєтків князів Раєвських та Волконських. Після таких уроків 5 випускників школи із 21, серед яких і Володимир Половець, у 1954 р. вступили до Ніжинського педінституту. Цей епізод із своєї біографії він часто згадує у бесідах зі студентами-випускниками університету як взірць переконливого впливу на довірливих і допитливих учнів образу молодого вчителя, його особистого прикладу і вміння викликати гордість за свою професію, свій вуз.

Роки навчання на історико-філологічному факультеті пройшли під враженням змістовних лекцій професорсько-викладацького складу вузу: М.І.Повода, В.І.Солдатова, Г.П.Васильківського, А.А.Тамбовцевої, П.Ф.Білого, Ф.М.Протаса, Ю.А.Савченка та ін. Кожен з них залишив помітний слід у серцях своїх випускників, особистим прикладом визначив не одному з них шлях у викладачі вищої школи.

Після закінчення інституту в 1958 р. було вчителювання в Узбекистані, куди виявив бажання поїхати молодий випускник українського вузу. На той час широко практикували обмін фахівцями між союзними республіками. Потім було два роки армійської служби в ракетних військах Прибалтійського військового округу, які припали й на тривожні часи Карибської кризи. Після служби в армії перебував на комсомольській, а потім партійній роботі. Старше покоління чернігівців знає В.М.Половця як першого секретаря Новгород-Сіверського райкому комсомолу, а потім і секретаря Чернігівського промислового ОК ЛКСМУ. З 1965 р. він працює на відповідальних посадах Чернігівського обкому партії, а в 1969 р. вступає до аспірантури Академії суспільних наук при ЦК КПРС на кафедрі історії СРСР, яку тоді очолював академік М.П.Кім і де

працювали провідні історики країни - І.Д.Ковальченко, В.З.Дробижев, П.В.Волобуєв, Л.С.Гапоненко, І.В.Ворожейкін та ін.

Навчаючись в аспірантурі, він підготував і захистив у червні 1972 р. кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік у роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.)». Після закінчення аспірантури В.М.Половець повертається на Чернігівщину і в 1973 р. обирається другим секретарем Чернігівського міськкому, а в 1975 р. - секретарем Чернігівського обкому КП України.

То був період, коли партійному секретареві доводилося відповідати не тільки за підбір, навчання і розстановку кадрів на дорученій ділянці роботи, але й за будівництво шкіл та дитячих садків, технікумів і вузів, клубів, бібліотек, музеїв, лікарень і поліклінік. У ті часи йому випало займатися підготовкою до відкриття нового приміщення та експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, створенням Чернігівського обласного театру ляльок, а потім і реорганізацією останнього в театр для дітей і молоді з передачею йому нинішнього приміщення по вулиці Родимцева, 4. Великим святом для молоді Чернігова було відкриття у жовтні 1988 р. театру для дітей і молоді з драматичною і ляльковою труппами. Саме на цій посаді він активно сприяв створенню Чернігівської письменницької організації та діяльності таких громадських організацій, як товариство «Знання», товариство охорони пам'яток історії і культури, будівництву редакційно-видавничого комплексу «Деснянська правда», меморіалу Слави на Болдиних горах тощо.

Згідно з рішенням директивних органів країни у 1985 р. В.М.Половець був направлений на дипломатичну роботу в посольство Афганістану радником з партійного будівництва, звідки через два роки повернувся на свою попередню посаду.

З 1990 р. він працює у Чернігівському державному педагогічному інституті (нині університеті) імені Т.Г.Шевченка на посаді старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР, а потім - доцента кафедри історії слов'ян. У 1993 р. одержав вчене звання доцента. На високому науково-методичному рівні читає лекційні курси з історії слов'ян, готує до захисту докторську дисертацію. У 1997 р. в Інституті історії України АН України захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему: «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)» за спеціальністю 07.00.01 - історія України.

У червні 1997 р. Володимир Михайлович був призначений зав. кафедри українознавства і політології, а в липні 2001 р. рішенням атестаційної колегії Міністерства освіти і науки йому присвоєне вчене звання професора. Він успішно здійснює керівництво аспірантурою, яку закінчили 5 викладачів університету, три з яких - кандидати наук, доценти - працюють на кафедрі, а нині в аспірантурі у нього навчається 3 викладачі університету і 2 здобувачі.

Згідно з чинним переліком про викладання дисциплін В.М.Половець викладає історію України та спецкурси з цього предмета. Він учасник багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, виступає опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, рецензує монографії і навчальні посібники, автореферати на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України; бере участь у підготовці відгуків провідної установи, якою є Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка, а також є членом спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій.

За ініціатииви Володимира Михайловича на кафедрі діє науково-методичний семінар «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції», який започатковано у 1998-1999 навчальному році.

Загалом йому належить понад 100 наукових і науково-методичних публікацій. Він відтворив чимало призабутих або невідомих сторінок вітчизняної історії, запровадив у науковий обіг низку неопублікованих пам'яток української історіографії. Ним підготовлені монографії: «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)» - 1998.; «Історія кооперації Лівобережної України» - 2002.; «Федір Михайлович Уманець» - 2006. Опубліковані підручники: «Історія слов'ян» - 2000.; «Українознавство. Курс лекцій» - 2006.; «Історія України. Навчальна програма для гуманітарних і природничих факультетів» - 1999.; «Українознавство. Навчальна програма для гуманітарних і природничих факультетів» - 1999.; «Історія українського козацтва. Спецкурс» - 2003.; «Комплект навчально-методичних матеріалів з історії слов'ян (1901 - 1941 рр.) для студентів історичного факультету» - 1998 та ін.

Широкий спектр редакційно-видавничої діяльності професора В.М.Половця. Під його редакцією вийшов збірник документів «Черниговщина в період Великої Отечественної війни. 1941-1945 гг.». - К., 1978. Це книга про наш край і наших земляків в роки Другої світової війни, в якій поряд з наказами командування фронтів, бойовими оперативними зведеннями, матеріалами про боротьбу трудящих у фашистському тилу є звіти про діяльність чернігівських партизанських з'єднань та окремих загонів.

У книзі «Сила братства». - К., 1980, яку він редагував, всебічно розкривається дружба і співробітництво трудящих Чернігівської, Брянської і Гомельської областей за період з 1946 по 1977 рр. Відзначаючи внесок трудящих Чернігівщини в соціально-економічне і культурне будівництво, читач може звернутися до таких ювілейних збірників документів, як «Чернігову - 1300 років». - К., 1990; а також «Из истории Новгорода-Северского. К 1000-летию города». - Чернигов, 1989. Це одні з перших документальних публікацій під редакцією В.М.Половця про багатовікову історію обох міст.

Він голова редколегії тому «Истории городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область». - К., 1983; член редколегії енциклопедичного довідника «Чернігівщина». - К., 1990. Під його редакцією та упорядкуванням вийшли друком також 8 випусків «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару кафедри українознавства і політології». - Чернігів (1999-2006 рр.). Це доповіді викладачів університету, розглянуті під час роботи постійно діючого семінару, підготовлені на основі вивчення джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу, де автори висвітлюють проблеми освіти. Доповіді сприяють подальшому вдосконаленню форм і змісту роботи кафедри як базової соціогуманітарної структури університету, підготовці навчальних програм, методичних порад і планів семінарських занять та здійсненню продуманої кадрової політики.

Володимир Михайлович користується повагою колег, студентів, громадськості міста та області, його знають у наукових колах країни.

За свою діяльність відзначений державними нагородами: орденами «Дружби народів» (1986) і «Знак пошани» (1976) та 8 медалями.

Досвідчений педагог і науковець, В.М.Половець зустрічає своє 70-річчя в розквіті творчих сил, сповнений нових задумів і наснаги. Редакційна рада і редакційна колегія «Сіверянського літопису» зичать йому міцного здоров'я, щастя, нових звершень і вдумливих студентів та аспірантів.

Анна Морозова

ДО 100-РІЧЧЯ С.П. КОРОЛЬОВА

12 січня 2007 р. минуло 100 років з дня народження засновника практичної космонавтики, видатного конструктора ХХ століття, академіка Сергія Павловича Корольова. Ім'я цього видатного творця перших у світі космічних кораблів, як відомо, тісно пов'язане з Ніжином. Батько Сергія Павловича - Павло Якович Корольов - після Могильовської духовної семінарії вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, який успішно закінчив у 1905 році. Тут він познайомився з молододо гімназисткою Марією Миколаївною Москаленко, з якою й одружився. Здобувши освіту, П.Я. Корольов працював учителем у чоловічій гімназії Житомира, де 30 грудня 1906 р. (за старим стилем) у подружжя народився син - Сергій. Через рік батько перевівся до Києва й почав працювати у гімназії, а хлопчика через сімейні сварки відвозять у Ніжин до дідуся з бабусею. Саме завдяки їхнім зусиллям Сергійко оволодів азами грамоти, а пізніше хлопчик займався з вчителькою, яка наймала кімнату в будинку дідуся.

Відтоді, коли маленький Сергійко Корольов жив на вулиці Кушакевича у Ніжині, минуло багато років. Та чи не з дитинства він виніс на все життя любов до неба, коли захоплено спостерігав «круговий політ над публікою», що здійснив 1911 року на Ярмарковій площі відомий на той час пілот С.І. Уточкін. Хто міг тоді знати, що перше враження від ширяючого у вечірньому небі літака виявиться таким яскравим й таким манливим, що Сергій вже ніколи йому не зрадить й пронесе через усе життя: від Ніжина - до Байконура!

Шість років Сергійко Корольов провів з дідусем та бабусяю по материнській лінії, які, безумовно, вплинули на його становлення. Звідки ж вони походили? Микола Якович Москаленко, купець II гільдії, походив з міщанської родини, відомості про яку виявлені з середини XVIII ст. Родина була досить заможною, а сам Микола Якович - поважною людиною у Ніжині. Його дружиною стала дочка козака Матвія Івановича Фурси - Марія, яка була набагато молодша за чоловіка, але це не завадило створити міцну та дружну родину. Але якщо родина Москаленків здавна мешкала у Ніжині, то Матвій Іванович був першим представником свого роду, що покинув рідне містечко Монастирище на Ніжинщині. Представники цього козацького роду неодноразово відзначалися під час участі у бойових діях, що дало можливість отримати військові чини та навіть претендувати на дворянство. Щоправда, рід не був затверджений у дворянстві Герольдією, але, наприклад, брати Марії Матвіївни були почесними громадянами міста.

Про С.П. Корольова написано багато книжок, розвідок, статей - як художніх, так і науково-популярних, неодноразово видавалися спогади його самого та матері, нещодавно побачила світ книга доньки - Наталії Сергіївни Корольової, присвячена Сергію Павловичу. Сподіваємось, що пропонувана розвідка допоможе у реконструкції соціального та етнокультурного оточення, в яких проходило формування особистості С.П. Корольова.

У розвідці представлені родовідні розписи родин Москаленків та Фурсів, в яких:

- римські цифри - номер коліна;
- арабські цифри - порядковий номер представників роду чоловічої статі;
- «<» - знак представників роду жіночої статі;
- арабські цифри у дужках - порядковий номер батька за таблицею.

При встановленні дат народження або смерті за сповідними книгами або за записами про смерть та шлюб використовуються поняття «близько» («бл.»), «до», «після». Імена передані близько до тексту, а по батькові, що утворені від них, - відповідно до сучасних норм (наприклад: «Іоанн», але «Іванович»). Дати до 1918 р. вказані за старим стилем.

Таблиця I¹.

Москаленко

I

1. Гнат.

II

2 (1). Григорій Гнатович (народ. бл. 1763 р. - пом. 22 квітня 1842 р.), кравець.

Дружина: з 27 липня 1791 р. - Софія Василівна Махнуненко (народ. бл. 1772 р. - пом. 20 грудня 1840 р.).

3 (1). Яків Гнатович.

Дружина: Пелагія Олександрівна.

III

4 (2). Павло Григорович (народ. 2 червня 1811 р.).

5 (2). Федір Григорович.

Дружина: Ганна Стефанівна.

- (2). Єфросинія Григорівна (народ. бл. 1808 р. - пом. 9 листопада 1840 р.).

6 (3). Петро Якович (народ. бл. 1839 р. - пом. 18 травня 1840 р.).

7 (3). Микола Якович (народ. 2 грудня 1842 р. - пом. 16 липня 1920 р., м. Київ).

Дружина: з 7 липня 1885 р. - Марія Матвіївна Фурса (народ. 14 серпня 1863 р. - пом. 8 травня 1940 р., м. Київ).

З 1890-х рр. Микола Якович перейшов з міщанської до купецької громади м. Ніжина.

8 (3). Василь Якович (народ. бл. 1846 р.). Дружина: 1. - Ганна Андріївна; 2. - з 6 листопада 1894 р. - Дар'я Макарівна Корсакова (народ. бл. 1865 р.).

9 (3). Марк Якович (народ. бл. 1848 р.).

Дружина: з 27 січня 1884 р. - Ганна Гнатівна Козлова (народ. бл. 1861 р.).

IV

- (5). Марія Федорівна (народ. 10 серпня 1837 р.).

10 (7). Георгій Миколайович (народ. 21 квітня 1886 р.).

11 (7). Василь Миколайович (народ. 31 березня 1890 р.).

- (7). Марія Миколаївна (народ. 28 лютого 1888 р.). Чоловік: з 15 серпня 1905 р., Миколаївська церква м. Ніжин - Корольов Павло Якович, вчитель Єкатеринодарської

гімназії. Ухвалою Київського спархїального начальства від 27 листопада - 7 грудня 1914 р., що затверджена Священним Синодом 13 липня 1915 р., шлюб розірваний з правом кожному з подружжя укласти новий шлюб.

- (7). Ганна Миколаївна (народ. 8 вересня 1891 р.).
- 12 (8). Михайло Васильович (народ. 7 листопада 1875 р.).
- 13 (8). Андрій Васильович (народ. 4 липня 1887 р.).
- 14 (8). Іоанн Васильович (народ. 23 вересня 1895 р.).
- (8). Олександра Василівна (народ. 13 травня - пом. 16 грудня 1885 р.).
- (8). Наталія Василівна (народ. 17 серпня 1897 р.).
- 15 (9). Іоанн Маркович (народ. 1 листопада 1886 р.).
- 16 (9). Василь Маркович (народ. 6 березня 1894 р.).
- (9). Мотрона Марківна (народ. 22 березня 1885 р.).
- (9). Катерина Марківна (народ. 1 листопада 1888 р.).

Таблиця II².

Фурса

I

1. **Симон Фурсан Подчаший-Парновський**, «з польської шляхти».

II

2 (1). **Архип Фурса-Карсницький**.

Переселився у Малоросію після поділу Польщі.

III

3 (2). **Опанас Архиповч Фурса**, сотенний отаман.

IV

4 (3). **Симон (Семен) Опанасович** (народ. бл. 1725 р.), квартирмейстер.

Дружина: Марія Максимівна.

5 (3). Іоанн Опанасович (народ. бл. 1734 р.).

Дружина: Дар'я Антонівна (народ. бл. 1741 р.).

6 (3). Павло Опанасович (пом. до 1792 р.).

Дружина: 1. - Агафія Петрівна; 2. - Устина Солomonівна (народ. бл. 1722 р.).

7 (3). Прокопій Опанасович.

V

8 (4). Яків Семенович (народ. бл. 1752 р.), військовий товариш. Був одружений та мав дітей, відомості про яких в документах архіву не виявлені. У 1785 р. обкладався сорокоалтинним окладом як різночинець; у 1791 та 1805 рр. значиться у списках дворян Ніжинського повіту. У 1786 та 1793 рр. дворянська комісія Новгород-Сіверського намісництва ухвалила внести Я.С. Фурсу до II частини родовідної книги. 1840 р. подав прохання до Чернігівського дворянського депутатського зібрання про внесення до родовідної книги Чернігівської губернії, й справа була направлена до Тимчасового присутствія Герольдії.

9 (4). Іоанн Семенович (народ. бл. 1757 р. - пом. до 1816 р.). Дружина: Юхимія Пилипівна (народ. бл. 1758 р.).

10 (4). **Прокіп Семенович** (народ. бл. 1761 / 1764 р. - пом. 1824 р.). Дружина: ? (пом. до 1816 р.).

11 (4). Тихоній Семенович (народ. бл. 17633 / 1768 р.). Дружина: Параскевія Петрівна (народ. бл. 1774 / 1782 р.).

12 (4). Євстафій (Остап) Семенович (народ. бл. 1765 / 1768 р. - пом. 1831 р.). Дружина: Мотрона.

13 (5). Павло Іванович (народ. бл. 1758 р.). Дружина: Ксенія Лук'янівна (народ. бл. 1761 р.).

14 (5). Олександр Іванович (народ. бл. 1767 р.).

15 (6). Пилип Павлович (народ. бл. 1754 р.). Дружина: Дар'я (народ. бл. 1762 р.).

- (6). Ганна Павлівна (народ. бл. 1775 р.).

- (6). Катерина Павлівна (народ. бл. 1777 р.).

16 (7). Іван Прокопійович (народ. бл. 1761 р.). Дружина: Мотрона Трохимівна (народ. бл. 1765 / 1768 р.).

17 (7). Стефан Прокопійович (народ. бл. 1763 р. - пом. 1825 р.).

18 (7). Федір Прокопійович (народ. бл. 1764 р.). Дружина: Меланія Григорівна (народ. бл. 1782 р.).

19 (7). Корній Прокопійович (пом. до 1824 р.).
Дружина: Агапія Федорівна (народ. бл. 1761 р.).

VI

20 (9). Пилип Іванович (народ. бл. 1812 р.).

21 (9). Іван Іванович (народ. бл. 1814 р.).

- (9). Марія Іванівна (народ. бл. 1797 р.).

- (9). Агапія Іванівна (народ. бл. 1798 р.).

- (9). Марина Іванівна (народ. бл. 1800 р.).

22 (10). Іван Прокопович (народ. бл. 1795 / 1798 р.).

Дружина: Марія Михайлівна (народ. бл. 1799 р.).

23 (10). Омелян Прокопович (народ. бл. 1796 / 1802 р.). З 1825 р. мешкав у м. Ічня Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

24 (10). Тимофій Прокопович (народ. бл. 1802 / 1806 р.). 1820 р. відданий у рекрути.

- (11). Агрипина Тихонівна (народ. бл. 1799 р.). Чоловік: Кузьма Кирилович Майдан.

25 (12). Олександр Євстафійович (народ. бл. 1794 р.).

Дружина: 1. - Феодосія Павлівна (народ. бл. 1797 р.);

2. - Єфросинія (народ. бл. 1797 р.).

(Можливо, Феодосія та Єфросинія - одна й та сама особа й помилка припущена при складанні сповідної книги - А.М.).

26 (12). Стефан Євстафійович (народ. бл. 1799 р. - пом. 1834 р.). Дружина: Меланія Трохимівна (народ. бл. 1798 / 1805 р.).

27 (12). Іоанн Євстафійович (народ. бл. 1798 р. - пом. 1822 р.). Дружина: Єфросинія Антонівна (народ. бл. 1799 р.).

28 (12). Петро Євстафійович (народ. 26 грудня 1802 р.).

- (12). Анастасія Євстафіївна (народ. 26 грудня 1802 р.).

29 (13). Гаврило Павлович (народ. бл. 1786 р.).

- (15). Ганна Пилипівна (народ. бл. 1785 р.).

- (15). Катерина Пилипівна (народ. бл. 1787 р.).

30 (16). Данило Іванович (народ. бл. 1786 р.). Дружина: Агрипина Павлівна (народ. бл. 1790 р.).

31 (16). Петро Іванович (народ. бл. 1795 р. - пом. 18 вересня 1842 р.).

Дружина: 1. - Марія Іванівна (народ. бл. 1798 р.);

2. - Параскевія Іванівна (народ. бл. 1809 р.).

- (16). Уляна Іванівна (народ. бл. 1805 р.).

- (16). Мотрона Іванівна (народ. бл. 1808 / 1811 р.).

32 (17). Яків Стефанович (народ. бл. 1798 р.).

Дружина: 1. - Устина (народ. бл. 1800 р.);

2. - Ірина (народ. бл. 1800 р.).

33 (17). Федір Стефанович. Дружина: 1. - Олена Василівна (народ. бл. 1805 р.);

2. - Марія Григорівна (народ. бл. 1803 р.).

- (17). Тетяна Стефанівна (народ. бл. 1807 р.).

34 (18). Яків Федорович (народ. бл. 1805 р.). Дружина: Марія Стефанівна.

35 (18). Григорій Федорович (народ. бл. 1806 р.).

36 (18). Роман Федорович (народ. бл. 1816 / 1820 р.).

37 (18). Іоанн Федорович (народ. бл. 1823 р.).

- (18). Єфросинія Федорівна (народ. бл. 1810 р.).

- (18). Маріанна Федорівна (народ. бл. 1814 р.). Чоловік: з 27 січня 1837 р. - козак с. Шиловичі Іван Сергійович Мазун.

- (18). Євдокія Федорівна (народ. бл. 1821 р.).

38 (19). Ничипор Корнійович (народ. бл. 1786 р.).

Дружина: Уляна Калиниківна (народ. бл. 1786 р.).

39 (19). Тимофій Корнійович (народ. бл. 1788 р. - пом. 9 січня 1791 р.).

40 (19). Петро Корнійович (народ. 22 грудня 1791 р.).

- (19). Ганна Корнійівна (народ. бл. 1784 р. - пом. 6 січня 1791 р.).

- (19). Параскева Корнійівна (народ. бл. 1788 р. - пом. 1 жовтня 1791 р.).

VII

41 (22). Іван Іванович (народ. бл. 1817 р.).

42 (22). Матвій Іванович (народ. бл. 1820 р.).

Дружина: 1. - ? 2. - Євдокія Тимофіївна Петренко (народ. бл. 1832 р. - пом. 22 травня 1907 р., м. Ніжин).

- 43 (22). Гордій Іванович (народ. бл. 1823 р. - пом. 10 січня 1880 р.).
Дружина: Домнікія Андріївна.
- 44 (22). Євстафій Іванович (народ. бл. 1823 р.).
- 45 (22). Яків Іванович (народ. у жовтні 1826 р.).
- 46 (22). Петро Іванович (народ. бл. 1832 р.).
Дружина: Домнікія Максимівна.
- (22). Мар'я Іванівна (народ. бл. 1829 р.).
- 47 (25). Герасим Олександрович (народ. бл. 1825 р.).
- (25). Тетяна Олександрівна (народ. бл. 1819 / 1822 р.). Чоловік: з 8 листопада 1842 р.
- Максим Єпифанович Омельченко (народ. бл. 1821 р.).
- (25). Євдокія Олександрівна (народ. бл. 1822 р.).
- (25). Секлета Олександрівна (народ. 5 січня 1830 р.).
- (25). Марфа Олександрівна (народ. бл. 1832 р.).
- (25). Ксенія Олександрівна (народ. 14 січня 1837 р.).
- 48 (26). Микола Стефанович (народ. бл. 1820 р.).
Дружина: Килина Яківна.
- (26). Євдокія Стефанівна (народ. бл. 1823 р.).
- 49 (30). Іван Данилович (народ. бл. 183 р.).
- 50 (30). Йосип Данилович (народ. бл. 1815 / 1818 р.).
- 51 (30). Семен Данилович (народ. бл. 1819 р.).
Дружина: Марія Григорівна.
- 52 (30). Гнат Данилович (народ. бл. 1821 р.).
- 53 (30). Костянтин Данилович (народ. бл. 1831 р.).
- 54 (30). Лука Данилович (народ. бл. 1835 р.).
- (30). Гликерія Данилівна (народ. бл. 1828 р.).
- 55 (31). Гнат Петрович (народ. бл. 1832 р.).
- 56 (31). Іван Петрович (народ. бл. 1835 р.).
- 57 (32). Яків Якович (народ. бл. 1819 р.).
- 58 (32). Гаврило Якович (народ. бл. 1823 р.).
- (32). Наталія Яківна (народ. бл. 1817 р.).
- (32). Ганна Яківна (народ. бл. 1818 р.).
- (32). Марфа Яківна (народ. 2 липня 1837 р.).
- 59 (33). Пилип Федорович (народ. 14 січня - пом. 17 січня 1835 р.).
- (33). Агрипина Федорівна (народ. 24 червня 1830 р.).
- (33). Марина Федорівна (народ. бл. 1832 р.).
- 60 (34). Олексій Якович (народ. 12 лютого 1837 р.).
- 61 (38). Андроник Ничипорович (народ. бл. 1826 р.).

VIII

- 62 (42). Федір Матвійович, від 1 шлюбу.
- 63 (42). Василь Матвійович, від 2 шлюбу, почесний громадянин, народний вчитель.
Дружина: Анастасія Федорівна.
- 64 (42). Михайло Матвійович, від 2 шлюбу, почесний громадянин, народний вчитель.
Дружина: Ганна Георгіївна (Григорівна). Мав садибу в м. Ніжин на кордоні з урочищем земель с. Синяки Ніжинського повіту. На території садиби знаходився цегляний завод, а 1910 р. Ганна Георгіївна отримала дозвіл на будівництво на території садиби шкіряного заводу. Мешкали в будинку М.Я. Москаленка по вул. Кушакевича в м. Ніжин.
- (42). Марія Матвіївна (народ. 14 серпня 1863 р.), від 2 шлюбу. Чоловік: Москаленко Микола Якович (див. № 7 Таблиці I).
- 65 (43). Улян Гордійович (народ. 20 червня - пом. 11 липня 1875 р.).
- 66 (43). Лаврентій Гордійович. Дружина: Софія Іванівна.
- (43). Мавра Гордіївна (народ. бл. 1861 р.). Чоловік: з 12 січня 1879 р. - селянин-власник м. Монастирище Захарій Іванович Гузь (народ. бл. 1860 р.).
- (43). Ірина Гордіївна (народ. бл. 1864 р.). Чоловік: з 9 січня 1883 р. - Юхим Іванович Стефановський (народ. бл. 1861 р.).
- (43). Марія Гордіївна (народ. бл. 1869 р.). Чоловік: з 3 листопада 1891 р. - Кирило Ілліч Журавель (народ. бл. 1863 р.).
- 67 (46). Андрій Петрович (народ. бл. 1867 р.). Дружина: з 22 травня 1888 р. - Мотрона Юхимівна Забарна (народ. бл. 1866 р.).
- 68 (46). Іоанн Петрович (народ. бл. 1869 р.). Дружина: з 29 квітня 1890 р. - Ірина Микитівна Стефановська (народ. бл. 1870 р.).

- 69 (46). Гаврило Петрович (народ. 13 липня 1875 р.).
 70 (48). Сидір Миколайович (народ. 10 травня 1842 р.).
 71 (51). Трохим Семенович (народ. 18 вересня 1842 р.).

IX

- 72 (63). Василь Васильович (народ. бл. 1901 р. - пом. 6 грудня 1909 р.).
 - (63). Лідія Василівна (народ. 21 лютого 1897 р.).
 - (63). Євдокія Василівна (народ. 4 серпня 1898 р.).
 - (63). Галина Василівна (народ. 31 березня - пом. 19 червня 1908 р.).
 73 (66). Стефан Лаврентійович (народ. 27 березня 1890 р.).
 - (66). Марія Лаврентіївна (народ. 30 березня 1889 р.).
 - (66). Килина Лаврентіївна (народ. 17 червня 1893 р.).
 - (66). Параскева Лаврентіївна (народ. 27 жовтня 1895 р.).
 74 (67). Микола Андрійович (народ. 30 листопада 1890 р.).
 75 (67). Ілля Андрійович (народ. 20 липня 1892 р.).
 - (67). Мавра Андріївна (народ. 29 квітня - пом. 5 липня 1889 р.).
 - (67). Марія Андріївна (народ. 25 грудня 1894 р.).
 - (67). Дарія Андріївна (народ. 14 березня 1896 р.).
 - (67). Іустинія Андріївна (народ. 28 вересня 1898 р.).
 - (68). Пелагія Іванівна (народ. 5 жовтня - пом. 16 жовтня 1892 р.).
 - (68). Марія Іванівна (народ. 14 листопада 1893 р.).

Джерела та література:

1 Таблиця складена за: Королева Н. Глибокі корні // Греки в Ніжині. Збірник документів та матеріалів / Редактор і упорядник прот. О. Морозов. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2003. - (Серія «Ніжинська старовина»). - Вип. III. - С. 98 - 106; Державний архів Чернігівської області (далі - Держархів Чернігівської області). - ф. 679 (Чернігівська духовна консисторія). - Оп.1. - Спр. 141. - Арк. 15; Спр. 148. - Арк. 421; Спр. 152. - Арк. 367; Спр. 174. - Арк. 538, 556 зв.; Оп. 4. - Спр. 1596. - Арк. 51 зв., 62 зв., 66 зв.; Оп. 10. - Спр. 150. - Арк. 87 зв.; Спр. 210. - Арк. 353 зв.; Спр. 437. - Арк. 4 зв., 6 зв., 26 зв.; Спр. 441. - Арк. 237 зв.; Спр. 444. - Арк. 312 зв.; Спр. 445. - Арк. 130 зв.; Спр. 451. - Арк. 116 зв.; Спр. 457. - Арк. 170 зв., 402 зв.; Спр. 467. - Арк. 600 зв.; Спр. 765. - Арк. 36 зв.; Спр. 784. - Арк. 18 зв.; Спр. 785. - Арк. 134 зв.; Спр. 791. - Арк. 61 зв.; Спр. 808. - Арк. 121 зв.; Спр. 859. - Арк. 188 зв. - 189.

2 Таблиця складена за: Королева Н. Глибокі корні... - С. 98 - 106; Держархів Чернігівської області). - Ф. 86 (Предводитель дворянства Новгород-Сіверського намісництва). - Оп. 1. - Спр. 20. - Арк. 37 - 37 зв., 44; Спр. 28. - Арк. 232; Ф. 127 (Чернігівське губернське правління). - Оп. 41 б. - Спр. 165; Оп. 44 в. - Спр. 295; Ф. 132 (Чернігівська казенна палата). - Оп. 1. - Спр. 844. - Арк. 837 зв. - 840, 849 зв. - 851; Ф. 133 (Чернігівське дворянське депутатське зібрання). - Оп. 1. - Спр. 18. - Арк. 46; Спр. 23. - Арк. 161 зв. - 162; Спр. 48. - Арк. 397 зв.; Спр. 288. - Арк. 35 - 36 зв.; Ф. 145 (Чернігівське губернське у міських та земських справах присутствіє). - Оп. 1. - Спр. 752. - Арк. 73 зв. - 74; Ф. 679 (Чернігівська духовна консисторія). - Оп.1. - Спр. 140. - Арк. 507, 533; Спр. 141. - Арк. 572 зв., 577, 580 зв.; Спр. 143. - Арк. 119 зв.; Спр. 155. - Арк. 143, 147 зв.; Спр. 162. - Арк. 416 зв, 417, 420, 427; Спр. 173. - Арк. 510 зв., 515 зв., 554 зв., 584 зв.; Спр. 513. - Арк. 6; Оп. 2. - Спр. 5106. - Арк. 6; Спр. 5107. - Арк. 4 зв.; Спр. 5113. - Арк. 5 - 5 зв.; Оп. 4. - Спр. 1243. - Арк. 5, 50, 66; Оп. 10. - Спр. 153. - Арк. 185 зв., 187 зв., 227 зв.; Спр. 173. - Арк. 34 зв.; Спр. 180. - Арк. 324 зв.; Спр. 200. - Арк. 14 зв., 28 зв., 167 зв.; Спр. 461. - Арк. 414 зв.; Спр. 465. - Арк. 371 зв., 373 зв., 411 зв.; Спр. 469. - Арк. 585 зв., 606 зв., 612 зв.; Спр. 777. - Арк. 437 зв., 446 зв., 474 зв.; Спр. 787. - Арк. 34 зв.; Спр. 794. - Арк. 184 зв.; Спр. 805. - Арк. 76 зв.; Спр. 808. - Арк. 153 зв.; Спр. 814. - Арк. 401 зв.; Спр. 815. - Арк. 29 зв.4 спр. 1323. - Арк. 350 зв.; Спр. 1354. - Арк. 352 зв.; Спр. 1382. - Арк. 28 зв.

Ганна Кулікова

НАУКОВА СПАДЩИНА М. М. ЛУНІНА

(До 200-річчя від дня народження вченого)

Професор Харківського університету Михайло Михайлович Лунін (1807-1844) належить до числа тих небагатьох учених, які в першій половині XIX ст. починали дослідження й викладання всесвітньої історії в університетах Російської імперії. Вивчення його життя й науково-педагогічної діяльності має важливе значення як для всебічного висвітлення історії Харківського університету, що в 2005 р. відзначив свій 200-літній ювілей, так і для характеристики вітчизняної історіографії всесвітньої історії.

М.М. Лунін прожив усього-на-всього 37 років. Його робота в Харківському університеті тривала формально 9, а фактично 8 років, тому що в червні 1843 р. він тяжко захворів і через це не зміг виконувати в повному обсязі свої професорські обов'язки. Але за порівняно короткий час своєї науково-педагогічної діяльності М.М. Лунін здобув безсумнівний авторитет блискучого університетського викладача і вченого-історика, що подає великі надії.

За словами М.І. Костомарова, М.М. Лунін «був безперечно одним із кращих викладачів Загальної історії, які коли-небудь були в наших університетах» [1, с. 22]. За свідченнями сучасників, його лекції, що включали лише незначну частину матеріалу, який був зібраний та осмислений професором, являли собою видатне явище в тодішньому університетському житті. «Зміст Лунінських лекцій, - свідчив М.П. Де-Пуле, - настільки був повний, що історичні праці московських учених, що з'явилися пізніше, для учнів Луніна не представляли собою нічого особливого» [2, с. 89].

Уже перші публікації молодого харківського дослідника звернули на себе пильну увагу вітчизняних і закордонних учених. Учень М.М. Луніна В. Пашков згадував: «Коли в... «Москвитянине» були надруковані 2 чудові статті професора Луніна..., то французи відгукнулися так: «у наш час 3 знаменитих учених з загальної історії: Гізо перший, Мішель Лунін другий, а Гердер третій». Німці відгукнулися так: «Гердер перший, Мішель Лунін другий, а Гізо третій». Але Погодін * фактично і переконливо довів, що за обсягом й глибиною вивчення всесвітньої історії Лунін був перший, Гердер другий, а Гізо третій з-поміж знаменитих істориків» [3]

Однак через те, що М.М. Лунін пішов з життя задовго до досягнення віку наукової зрілості вченого-гуманітарія, він не реалізував усі свої творчі задуми. Встиг опублікувати лише п'ять робіт. Три з них мають важливе значення для характеристики його загальноісторичних поглядів та оцінки ним різних історіографічних шкіл [4; 5; 6]. Дві з історії Індії [7,6] і Стародавнього Риму [8] - відносяться до числа робіт загального характеру. І лише одна з опублікованих робіт М.М. Луніна присвячена конкретно-історичній проблемі. Це - його докторська дисертація, що була написана латинською мовою: «Prolegomena ad res Achaegorum» («Передмова до історії ахейців»). У різних довідниках і роботах про М.М. Луніна вказується, що це дослідження було опубліковане в Дерпті в 1832 р. Але нам не вдалося відшукати це видання. Крім того, у статті М. Попова про М.М. Луніна в «Російському біографічному словнику» згадується ще ряд робіт, що нібито були опубліковані харківським ученим в «Москвитянине» й «Журнале Министерства Народного Просвещения». У їх числі автор називає такі публікації: «Про розвиток християнства», «Про муніципальну систему древніх», «Про конституції Римської імперії», «Погляд на різноманітні й нескінченні вторгнення диких варварів». Цей перелік автор розглянутої статті закінчує багатозначним «та ін.» [9, с. 741-742]. Але, переглянувши всі номери «Москвитянина» й «Журнала Министерства Народного Просвещения» за 1835-1845 рр., ми не знайшли в них публікацій, які називає М. Попов, можливо, їх варто шукати в інших виданнях.

З рукописних робіт М.М. Луніна, про які не згадується в літературі, варто назвати виявлену нами у Відділі рідкісної книги ЦНБ ХНУ невелику за обсягом, але дуже глибоку за змістом статтю «Значення історії та її розділення» [10]. Вона становить значний інтерес для розуміння методологічних поглядів харківського вченого.

Але головною справою життя М.М. Луніна була його неопублікована праця із всесвітньої історії. Рукопис цієї праці має довгу, складну й ще до кінця не з'ясовану історію. В 1841 р. у журналі «Москвитянин» під рубрикою «Наукові й літературні новини» був опублікований невеликий допис. У ньому говорилося: «[Господин] Лунін у Харкові має намір видати великий твір з Загальної історії. Радіємо чуткам й бажаємо швидкого здійснення. Приклад [господина] Неволіна** повинен знайти послідовників. Вінці переможцям готові - на арену, на арену, молоді Російські Вчені!» [11, с. 251]. Від часу публікації цього допису до смерті М.М. Луніна минуло три роки. Чому ж твір,

* У 1841 - 1856 рр. М.П. Погодін за участю С.П. Шевирева видавав журнал «Москвитянин».

** Неволін Костянтин Олексійович (1806-1855) - відомий історик права, професор Київського (з 1835) та Петербурзького (з 1843) університетів. У замітці, що цитується, мається на увазі його праця «Енциклопедія законодавства» (Т. 1-2. - Київ, 1839-1840), у якій містився великий матеріал з теорії та історії держави і права з найдавніших часів до першої третини XIX ст. включно.

який автор мав намір опублікувати (саме опублікувати, а не написати, не підготувати до публікації. - Г. К.), так і не був надрукований? Відповісти на це запитання ми поки не можемо. Замість радісного повідомлення про покладання на голову М.М. Луніна вінця переможця (повідомлення, що, здавалося, мало б з'явитися услід за таким багатообіцяючим анонсом) у тому ж «Москвитянине» з'явилася «Звістка про кончину професора Луніна», що була написана А.П. Рославським-Петровським [12]. Про наукову спадщину покійного в цьому повідомленні говорилося: «Дуже шкода, що передчасна кончина професора (Михайло Михайлович помер на 39 році від народження*) не дозволила йому підготувати до видання повний курс науки, про що, здається, він думав останнім часом. Але ми сподіваємося, що найкращі з його слухачів, маючи чудовий запас матеріалів у записках, залишених покійним, займуться обробкою окремих частин Історії і тим віддадуть належну данину пошани пам'яті улюбленого наставника, який, без сумніву, буде жити довго в їх вдячних серцях!» [12, с. 527]. Ці слова викликають ряд нових запитань. Чому автор «Повідомлення» так розпливчасто-невизначено називає роботу М.М. Луніна «повним курсом науки»? Чому А.П. Рославському-Петровському «здається», що М.М. Лунін хотів підготувати до видання цю працю? Адже в повідомленні з «Москвитянина», що наводилося нами, говорилося про те, що М.М. Лунін «*має намір видати великий твір про Загальну історію*» (курсив наш. - Г.К.). Крім того, зазвичай після смерті видатних учених їх колеги створюють спеціальну комісію, що складає опис рукописів, класифікує їх, готує до видання й, нарешті, видає. Чому колеги М.М. Луніна, і насамперед сам А.П. Рославський-Петровський, не зробили цього? Чому «не була принесена належна данина пошани пам'яті улюбленого наставника»?

Спогади В. Пашкова викликають нові запитання. Цей автор писав: «Коли він (М.М. Лунін. - Г.К.) помер у Києві, то професори Срезневський і Валіцький гаряче було схаменулися й хотіли видати повний курс ґрунтовних лекцій Луніна, але, на жаль, через нестачу коштів, не могли зробити цього. Коли учень Луніна - Рославський-Петровський почав читати загальну історію, то університет доручив йому зібрати повний екземпляр лекцій Луніна й віддати в університетську бібліотеку. Але Рославський-Петровський не тільки не виконав бажання університету, читаючи історію років 20, але й по смерті своїй нічого не залишив у себе із чудових лекцій свого вчителя» [3]. Звичайно ж, «нестача коштів» - це споконвічне наше лихо від сивої давнини й до новітніх часів. Але чому, незважаючи на «нестачу коштів», А.П. Рославський-Петровський випустив у 1844 році, тобто в тому ж році, коли помер М.М. Лунін, другим (!) виданням свої «Лекції статистики» під новою назвою «Керівництво до статистики»? Чому через рік після смерті М.М. Луніна, тобто у 1845 р., в університеті знайшлися «кошти» для видання роботи того ж А.П. Рославського-Петровського «Досвід порівняння народонаселення в Росії й деяких інших Європейських державах»? І без цих питань ясно, що причини того, що рукопис М.М. Луніна так і не був виданий, варто шукати не в матеріальній сфері, а в сфері моралі й духовності.

Крім рукописів самого М.М. Луніна, залишалися ще студентські конспекти його лекцій. М. Де-Пуле відзначав, що «студенти, навіть ті, що не дуже сумлінно вчилися, зберігали й збирали його записи, як такий учений труд, що складе епоху в історії російської науки», що «... на Україні, у губерніях, що утворюють харківський навчальний округ, і навіть у Новоросії й тепер ще, тобто 30 років після смерті Луніна, не в одному сімействі можна зустріти його записи, хоча й розрізнені» [2, с.92-93].

В.П. Бузескул писав про те, що «гарні списки» лекцій М.М. Луніна були й у Г.С. Шведова, що потім став директором Другої харківської гімназії [13, с. 29]. Він також відзначав, що «один з курсів Луніна (щоправда, неповний), читаний в 1840 р., був у наших руках», і дякував Д.І. Багалію за надання цих записів. Однак ані В.П. Бузескул, ані Д.І. Багалій не зробили ніяких спроб для публікації матеріалів, що потрапили до них. Можливо, хтось зазначить: вони вважали, що робота Луніна на початку ХХ ст., з точки зору науки їх часу, застаріла. Але не будемо забувати про те, що Д.І. Багалій і В.П. Бузескул були відомими фахівцями у галузі історіографії. Тому вони не могли не розуміти того, що праця М.М. Луніна завжди буде представляти значний історіографічний інтерес як перша спроба створення в Російській імперії узагальнюючої праці із загальної історії. У цьому зв'язку ми не можемо не привести надзвичайно глибокого вислову А.А. Пучкова про значення лекційних курсів в університетах Російської імперії

* А.П. Рославський-Петровський тут помиляється. М.М. Лунін помер у 37-річному віці.

другої половини XIX ст.: «Підготовка до лекцій з того чи іншого предмету й самі ці лекції в той час були унікальним за своїм значенням *науковим явищем* (курсив наш. - Г.К.). Якщо тепер підготовка до лекції й саме її читання потребує від лектора лише загальної орієнтованості в предметі викладу й опори часом на неосяжну масу підручників і навчальних посібників з даного курсу, які завжди під рукою доступною мовою, то подібний процес в університетському житті другої половини XIX ст. - це те ж саме, що серйозна джерелознавча наукова праця. Ніяких підручників з готовими курсами не було... Підготовка до лекції, повторюю, була справжньою науковою працею» [14, с. 73-74]. Підкреслимо, А.А. Пучков говорить про лекційні курси другої половини XIX ст. А М.М. Лунін не дожив до середини XIX ст. Його робота була першою працею такого роду в Російській імперії! Тому і Д.І. Багалій, і В.П. Бузескул не могли не усвідомлювати того, що публікація праці Луніна додасть до ореолу *ix alma mater* декілька яскравих променів. Чому ж вони, потримавши у своїх руках безцінні рукописи, знову занедбали їх, прирікаючи працю всього життя видатного вченого, подвижника науки на подальше забуття? З цього приводу можна висунути ряд припущень. А можна й просто помовчати. Адже в деяких випадках мовчання буває краще за всілякі здогади.

Куди подівся «об'ємистий зошит», яким користався В.П. Бузескул при написанні свого нарису про М.М. Луніна, невідомо. Невідомо також, скількох власників змінили рукописи вченого за більш ніж сторіччя їхнього повного забуття. Ми також не знаємо, коли й при яких обставинах потрапили у Відділ рідкісної книги та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Карамзіна рукописні фрагменти праці М.М. Луніна, що зберігаються там і зараз. На підставі бібліотечного формуляра ми можемо лише констатувати, що їх переглядали доцент ХДУ Г.В. Фрізман та аспірант С.І. Ліман. Однак це не знайшло ніякого відображення у публікаціях Г.В. Фрізмана, а до 2004 р. - і в публікаціях С.І. Лімана. І тільки у статті Л.О. Чувпило згадувалося про те, що деякі рукописи М.М. Луніна зберігаються у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету [15]. Завдяки цій згадці, а також сприянню з боку співробітників ЦНБ, авторці даної роботи вдалося зібрати й систематизувати рукописи М.М. Луніна, що зберігаються в бібліотеці Харківського університету. Після цього з'явилася написана нами в співавторстві з Ю.О. Голубкіним стаття про М.М. Луніна, у якій приводилися дані про рукописну наукову спадщину цього вченого [16]. У цій статті між іншим зазначалося, що лунінські лекції з історії Ранняго нового часу нами не виявлені. Але нещодавно у Відділі рідкісної книги ЦНБ Харківського університету ми знайшли конспект цих лекцій. На супровідному аркуші зазначено: «Лунін М.М. «Нова історія». Запис лекцій студентом А. Барішевим» [17]. Знайти будь-які відомості про студента А. Барішева поки що не вдалося.

Нами також була опублікована з коментарями частина праці М.М. Луніна із загальної історії, що присвячена християнству в Римській імперії [18].

Що ж являла собою ця праця у цілому? М.П. Де-Пуле називає її великим курсом загальної історії: стародавньої, середньої та нової [2, с. 88]. В.П. Бузескул зазначає, що М.М. Лунін «читав не загальний курс свого предмету а переважно курси спеціальні, що обіймали ту або іншу епоху, надзвичайно докладні... які він очевидно підготовляв, щоб надрукувати згодом» [13, с. 28-29]. Ознайомлення з частиною рукописної спадщини М.М. Луніна, що збереглася, дозволяє припустити, що вона являє собою текст загальної праці з *всесвітньої історії*, що була створена на основі лекцій. У рукописі майже немає закреслених місць і виправлень. Досить рідко трапляються описки й повністю відсутні доповнення на полях, без яких неможливо собі уявити текст лекцій, що читалися протягом ряду років. Стиль ретельно відредагований. Рукопис практично готовий до друку. Тому його, на нашу думку, варто розглядати як першу в Російській імперії «*Всесвітню історію*». Зовсім не випадково М.П. Де-Пуле писав, що «Лунін обіцяв і зробився б неодмінно другим Карамзіним (у загальній історії), якби не помер так рано» [2, с. 113].

Що ще можна сказати про зміст праці М.М. Луніна? В.П. Пашков згадує про великий вступ до нього: «Один вступ його в історію на 50 аркушах чого коштував!» [3]. М.П. Де-Пуле повідомляє, що все, написане М.М. Луніним, могло б скласти 3 - 4 великих томи, аркушів в 40 кожний [2, с. 113]. Таким чином, обсяг кожного тому Лунінської праці склав би 960 машинописних сторінок, а всієї роботи - 2880 або 3840 сторінок машинопису.

Які ж частини рукопису М.М. Луніна збереглися до нашого часу? З тексту, присвяченого історії Стародавнього світу, фактично збереглося 15 зошитів. У них

висвітлюються теми з історії Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції та Риму. Історія Стародавньої Індії, Меровітського царства, Єгипту, Фінікії та Персії характеризуються у 10 зошитах.

Збережена частина праці М.М. Луніна, що присвячена історії Стародавньої Греції (зошити 20, 21, 23, 24), нагадує окремі частини тулуба, без ніг і без голови. У двадцятому і двадцять першому зошитах розглянуті наслідки Троянської війни, у двадцять третьому - історія Спарти й Афін до Греко-перських війн, а також історія Афін від Тезея (Тесея) до Солона й від Солона до Аристиди.

Набагато повніше, в порівнянні з рукописом з історії Стародавньої Греції, збереглася частина праці М.М. Луніна, що значиться у Відділі рукописів та рідкісних видань ЦНБ ХНУ як окрема одиниця зберігання під назвою «Історія середніх віків». У цій папці зберігається 42 зошити. Їх загальний обсяг - 486 аркушів. Перший, другий і третій зошити присвячені становищу Римської імперії наприкінці IV - на початку V ст, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий, восьмий і частина дев'ятого - історії християнства в Римській імперії. У другій частині дев'ятого, одинадцятому, дванадцятому зошитах розглядається історія появи й розселення варварських племен у Римських провінціях до великого переселення народів, у зошитах з 13 по 21 - велике переселення народів і утворення варварських королівств у Західній Європі. 22-ий зошит присвячений загибелі Західної Римської імперії. У зошитах 23 - 27 розглядається історія варварських королівств, що виникли на її руїнах: Остготського, Вестготського, Лангобардського, Вандальського, Бургундського. В 27-ому - 36-ому зошитах висвітлюється історія Франкської держави, в 37-ому - 39-ому - історія середньовічної Франції (до правління Людовика VI). В 40-ому зошиті характеризується історія завоювання Британії англо-саксами, а в 41-ому - нормандського завоювання Англії. Останній, 42-й зошит, присвячений історії датських завойовників і королів.

У зошитах 1 - 16, які помилково включені в папку з матеріалами з історії Стародавнього світу, знаходиться продовження розділів з історії середніх віків. Вони присвячені історії середньовічної Німеччини (зошит 15) та історії поступового становлення духовної влади, характеристиці духовних лицарських орденів і чернецтва, а також загальній характеристиці феодальної системи (зошит 16).

Уже згадуваний нами конспект лекцій М.М. Луніна з нової історії, написаний студентом А. Баришевим, містить у собі сім зошитів. У них висвітлюються: причини Реформації і її подій до 1524 р., Селянська війна, Реформація у Швейцарії і, нарешті, історія «пізньої» Реформації, тобто Реформації після Селянської війни. Виклад подій доводиться до початку Шмалькальденської війни 1546-1547 рр. Можна зробити висновок, що частина конспекту А. Баришева, у якій характеризувалися події останніх 9 років Реформації (до Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.), загублена. До такого висновку ми приходимо на підставі того, що М.М. Лунін просто не міг раптово закінчити виклад історії Реформації, не довівши її навіть до закінчення Шмалькальденської війни, тобто до поразки протестантів в 1547 р. при Мюльберзі.

А. Баришев не вказав дату написання конспекту. Але якщо навіть припустити, що М.М. Лунін читав розглянутий курс в останньому році своєї викладацької діяльності в Харківському університеті, тобто в 1843 р., то й у такому випадку слід визнати, що це був перший у Російській імперії університетський курс з Ранньої нової історії взагалі й перший університетський курс з історії Реформації зокрема. Адже курс лекцій Т.М. Грановського (який вважається основоположником російської медієвістики) з історії Західної Європи XV-XVI ст. був прочитаний ним у Московському університеті в 1849/50 навчальному році [19, с. 3], тобто через шість років після аналогічного курсу М.М. Луніна. А курс П.М. Кудрявцева, який С.А. Асиновська вважає першим у Російській імперії спецкурсом з історії гуманізму та Реформації [20, с. 299], читався вчнем в 50-х роках XIX ст. При цьому варто відзначити, що за своїм обсягом лекції М.М. Луніна з історії Реформації анітрохи не поступалися спеціальному курсу П.М. Кудрявцева.

Але при характеристиці лунінських лекцій з Ранньої нової історії ми не повинні ні на мить залишати поза увагою те, що вони з'являються перед нами в записі погано знаючого історію й взагалі недостатньо грамотного студента. Разом з тим навіть таке, що потребує пильного критичного відношення до себе джерело, дозволяє скласти загальне уявлення про погляди М.М. Луніна на проблему Реформації.

На жаль, розділ з історії Хрестових походів і частина рукопису з історії Раннього нового часу, про які згадував М.П. Де-Пуле, нами не виявлені.

Але збережена частина спадщини М.М. Луніна (опубліковані роботи й рукописи), поза всяким сумнівом, заслуговує на те, щоб бути опублікованою. Зараз ми готуємо ці праці до публікації.

Джерела та література:

1. Костомаров Н.И. Литературное наследие. - СПб., 1890.
2. Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // ВЕ. - 1874. - Т. 45. - № 1. - С. 75-115.
3. Пашков В.П. 28-я лекция профессора М.М.Лунина «Ми́дия» // ВРК ЦНБ ХНУ. - Д. № 1129/с.
4. Лунин М.М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. - 1835. - Ч. 13. - № 7. - С. 448-470.
5. Лунин М.М. О влиянии Вальтера Скотта на новейшие изыскания по части средней истории // Речи, произнесенные в торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1836 г. - Харьков, 1836. - С.1-23.
6. Лунин М.М. Взгляд на историографию древнейших народов Востока // Москвитянин. - 1842. - Ч. 4. - № 8. - С. 112-145; Ч. 5. - № 9. - С. 104 -147.
7. Лунин М.М. Индия. Взгляд на жизнь индостанского народа // ЖМНП. - 1837. - Ч. 15. - № 7. - Отд. 2. - С. 1-86.
8. Лунин М.М. Несколько слов о римской истории // Москвитянин. - 1841. - Ч.2. - № 10. С. 123 -164.
9. Попов М. Лунин М.М. // Русский биографический словарь. - СПб., 1914. - С. 741-742.
10. Лунин М.М. Значение истории и ее разделение // ВРК ЦНБ ХНУ. - Д. № 479/с.
11. Москвитянин. - 1841. - Ч. 2. - № 3.
12. Рославский А. Известие о кончине профессора Лунина // Москвитянин. - 1844[A2]. - № 12. - Ч. 6. - С. 118-121.
13. Бузескул В.П. Профессор М.М.Лунин - «харьковский Грановский»: к столетию харьковского университета. - СПб., 1905.
14. Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. - СПб., 2004.
15. Чувпило Л.А. История Востока в работах М.М.Лунина // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Карамзіна. - № 485: Історія. - Вип. 32. - 2000. - С. 187-195.
16. Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. Михаил Михайлович Лунин (первые штрихи к биографии ученого) // Віра і розум. - 2003. - №4. - С. 309-322.
17. Лунин М.М. Новая история // ОР ЦНБ ХНУ. - Д. №404/с.
18. Лунин М.М. Христианство в Римской империи // Публикацию подготовили: Голубкин Ю.А., Голубкина А.С. // Віра і розум. - 2003. - №4. - С. 323-332; 2004, № 5. - С. 172-182.
19. Асиновская С.А. Предисловие // Лекции Т.Н. Грановского по истории позднего средневековья. - М., 1971. - С. 3 - 23.
20. Асиновская С.А. Гуманизм и Реформация в Европе. Автограф курса П.Н. Кудрявцева // Кудрявцев П.Н. Лекции. Сочинения. Избранное. - М., 1991. - С. 296-317.

Список сокращень:

- ВЕ - Вестник Европы
ЖМНП - Журнал Министерства Народного Просвещения
ВРК ЦНБ ХНУ - Відділ рідкісної книги та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського університету ім. В.Н. Карамзіна
In this paper the manuscripts and publication of the scientific works by outstanding scientist, professor of Kharkiv University M.M. Lunin (1807-1844) are analyzed.
Key words: the manuscript, publication, M.M. Lunin.
[A1]Література
[A2]тире

Григорій Курас

«ХОЧУ ВІДЧУВАТИ СЕБЕ ВІЛЬНИМ»

(До 110-ліття від дня народження Василя Дубровського)

Різномісна діяльність видатного історика, тюрколога, архівіста, музеєзнавця, публіциста, редактора, громадсько-політичного та культурно-національного діяча заслуговує на окрему книгу. В цій статті зупинюсь на особі вченого як людини й подвижника української ідеї.

В.Дубровський народився 19 травня 1897 р. в Чернігові, в родині священика. Після навчання в духовному училищі й духовній семінарії рідного міста у 1915 р. він вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту. Незважаючи на скрутне матеріальне становище, студент наполегливо і з великим інтересом вивчав історію України, виявляючи працездатність, акуратність та неабиякі здібності. Впродовж 1920-25 рр. він викладав історію в Чернігові, брав активну участь у науковому житті міста. Займаючи різні посади в радянських установах, наш земляк змушений був писати антирелігійні статті, про революцію тощо. Все це, очевидно, дало підставу С.Єфремову в своїх щоденниках називати його не інакше, як «комуніст Дубровський»¹. До речі, у повоєнній Німеччині під час інтерв'ю з американським еміграційним чиновником йому довелося спростовувати закид у комунізмі². В.Дубровський не тільки ніколи не вступав до партії більшовиків, але, на мою думку, вже тоді в нього визрівав внутрішній протест проти совєтської влади. Не дивно, що пізніше в матеріалах ДПУ про Чернігівське наукове товариство було зафіксовано, що його діячі, в тому числі й В.Дубровський, працюють в ім'я Соборної України, а сам він названий «фашистом»³.

У 1925 р. В.Дубровський переїхав до Харкова. Плідна й різнопланова його діяльність була перервана арештом у листопаді 1933 р. Вченого звинуватили в «контрреволюційності» й «буржуазному націоналізмі» й запроторили на 5 років у концтабір. Приниження під час допитів, а потім нелюдські умови праці на Забайкаллі зробили історика переконаним ворогом комунізму. Весною 1939 р. В.Дубровський був звільнений, але сумнозвісне правило «мінус 42» не дозволяло йому жити по великих містах. Колишньому «зекові» вдалося влаштуватися вчителем Малоперещепинської середньої школи в Полтавській області. Проте йому не дозволили викладати не тільки історію, але й українську мову і літературу. Залишалось викладати російську мову й літературу. Не прийняли здібного й досвідченого науковця й до докторантури Інституту історії АН СРСР, про що він згодом оповів у прецікавому спогаді⁴. В цей час наш земляк, очевидно, остаточно зрозумів, що сталінська система ніколи не дасть йому змоги повернутися до наукової діяльності та й взагалі жити нормальним життям. Навіть побачення з родиною, яка мешкала в Харкові, було неможливим.

З початком війни В.Дубровський нелегально дістався Харкова і там дочекався приходу німців. Незабаром він був відновлений на посаді професора університету й очолив місцеву «Просвіту». Завдяки зусиллям історика ця інституція стала одним з найбільших осередків українського національного життя в окупованій німцями Україні. Одним із її заходів була організація виставки «Україна під більшовицьким ярмом». Здається, в інших містах нічого подібного не було. Ця виставка з унікальними свідченнями більшовицького панування набула широкого розголосу. За спогадом В.Дубровського, в січні 1943 р. радянський літак скинув пару бомб на будинок «Просвіти». Вони не потрапили на самий будинок, а впали поруч. Проте цього було достатньо, щоб повилітали шибки, і люті морози, що тоді були в Харкові, майже спаралізували діяльність «Просвіти» до теплішого часу. Більше бомб літак нікуди не скидав⁵. Мабуть, для червоних вона була не меншим ворогом, ніж німці. Та й в самого голову «Просвіти» одного разу стріляли, коли він з дружиною й маленьким сином ввечері повертався зі свого городу додому. На думку В.Дубровського, в тій садибі, звідки пролунав постріл, знаходився комуністично-енкаведистський осередок⁶. На цьому місці пошлюся на відомого українського діяча В.Доленка. Характеризуючи В.Дубровського, він відзначав його велику мужність⁷. У жахливі часи окупації голова «Просвіти» допомагав вижити людям, зокрема науковцям. Саме в цих неймовірних умовах, коли йшлося про елементарне виживання, виявилися його літературні здібності⁸⁸. Спомин про В.Дубровського цієї доби залишив видатний український літературознавець Ю.Шевельов: «Був він організатором, упорядником нечисленних програм, адміністратором і - ентузіастом. Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років»⁹. В голодні 1941-42 рр. у газеті «Нова Україна» історик почав друкувати спогади «На червоній каторзі». Але через скорочення обсягу часопису повністю надрукувати їх тоді не вдалося. Лише у 1965 р. в Нью-Йорку вони вийшли окремою книжкою під назвою «2-й Відділ БАМЛІАГ у ГПУ-НКВД».

Характеризуючи постать нашого земляка, не можна не зупинитися на одній болючій темі - ставленні його до німців. Відомо, що українські патріоти покладали великі надії

на «визволителів», очікували не тільки вільного розвитку національної культури, але й здобуття незалежності. Проте скоро переважна більшість із них зрозуміла, що «новий порядок» не кращий, ніж советська влада. В.Дубровському закидали, що він захоплювався німцями і йшов на всяку співпрацю з ними. Справді, в роки окупації Харкова та й пізніше вчений підтримував контакти з німецькими офіційними чинниками. Але стосувалось це в основному питань розбудови «Просвіти», культурного і наукового життя. Гадаю, що ця розумна й далекоглядна людина не могла не помітити тотожності двох тоталітарних режимів. Уже на схилі віку В.Дубровський опублікував цікавий спомин «Герренфольк і унтерменші», в якому показав, що німці вважали українців «недолюдками», а себе - «народом панів». Разом з тим на прикладах свого життя під німцями він доводив культурну вищість українців¹⁰.

Наприкінці літа 1943 р. В.Дубровський емігрував з родиною на Захід. Уже перші його кроки на чужині відзначалися активною громадською позицією. Разом з В.Доленком та представниками Українського Центрального Комітету 8-11 серпня 1944 р. у Кракові він брав участь у нараді в справі заходів полегшення становища «остарбайтерів» та захисту їхнього правного становища¹¹. Невідомою навіть для нечисленних дослідників життєвого шляху В.Дубровського є його та В.Доленка ініціатива перед американцями, які звільнили старовинний Ваймар у квітні 1945 р. Визначні харківські діячі зажадали підняти українські національно-державні прапори та зобов'язати всіх українців начепити блакитно-жовті відзнаки. Другою справою стала передача американському командуванню листів у справі українського уряду і українського війська з проханням переслати ці листи урядові США¹². В подальші роки, незважаючи на тяжкі умови скитальщини, постійні переїзди (жив у 15 таборах Ді-Пі!), наш земляк відіграв неабияку роль у розбудові громадських, наукових та культурних інституцій української еміграції. Не можна не згадати його участі в такій організації колишніх репресованих, як ДОБРУС. Обраний головою тимчасової управи цієї унікальної, як на той час, інституції, В.Дубровський провадив широку роботу по розшуку потерпілих від репресій, залучав їх до участі в організації. Він не тільки збирав свідчення про злочини більшовиків, а намагався деякі з них друкувати в тогочасних виданнях. Як на мене, ці розкидані в основному по важкодоступних часописах спогади є важливими й цікавими документами часу і повинні стати в добрій пригоді дослідникам. Один з колишніх співробітників проф. Дубровського через багато років згадував про його неабиякі організаційні та особисті якості. Особливо відзначав він велику діловитість, яка виявлялася, окрім іншого, і в проведенні засідань. Жодна хвилина в нього не пропадала на зайве. Навіть коли пані Ольга Дубровська частувала чаєм учасників засідань ДОБРУСу, В.Дубровський залюбки оповідав про діяльність своїх співробітників у минулому або розказував епізоди щодо діловитості проф. М.Грушевського. «Ледве чи помиляюсь, - писав І.Бронницький, - коли скажу, що проф. В.В.Дубровський переважно думав одночасно щонайменше про дві справи, хоч одночасно був дуже уважним до співрозмовника. А коли він весь віддавався співрозмовникові, в його очах блистіла теплота»¹³.

В.Дубровський був членом практично всіх наукових інституцій, які були створені українськими емігрантами. Його діяльність в НТШ, УВАН практично не висвітлена, а праця в Інституті для дослідження проблем Східної Європи взагалі невідома. В цей час з-під пера вченого виходили наукові та науково-популярні розвідки, статті на поточні теми. Часто виступав історик на різних зборах, які відбувалися в таборах українців-вигнанців. Слід відзначити, що В.Дубровський редагував кілька часописів, у тому числі - перший український часопис на еміграції - «Короткі Вісті». Неабияку роль відіграв він у справах Української Автокефальної Православної Церкви. Взагалі, тема релігійної діяльності В.Дубровського вимагає спеціального дослідження. І тому цілком справедливо була високо поцінована його праця на шпальтах вельми популярної на той час газети: «Як жертвовно можуть працювати люди української науки, свідчить, наприклад, тиха, але дуже важлива праця проф. Василя Дубровського, вченого секретаря УВАН і заступника керівника Інституту для досліджень проблем східної Європи». Далі газета повідомляла про останні виступи проф. Дубровського з великими доповідями в 20-річчя початку голоду на Україні в таборах Шляйхегайм та Валька біля Нюрнберга¹⁴.

Особливо діяльним та мужнім виявив себе наш земляк у боротьбі з акцією советів «повернення на рідину». Його рішучі протести, відозви не всім подобалися. А брошура

«Хочемо одного - бути вільними», видана у 1947 р., на думку Л.Биковського, позбавила автора на довгий час права виїзду до США¹⁵. Водночас В.Дубровський добре усвідомлював загрожуючу близькість, як він писав, «залізної куртини», себто більшовиків. У листі до свого колеги Лева Биковського від 9 квітня 1949 р. з Франкфурта-на-Майні він пояснював своє бажання виїхати інстинктом самоврятування. Зізнався, що не має жодних ілюзій щодо США. Проте, зазначав, що не проживши під більшовиками 30-х рр., його друг не може пережити й відчути постійного гнітючого побоювання, що в один прекрасний день ця куртина рушиться на 200 км на захід, і цього буде достатньо, щоб від них лишилася мокра кривава пляма. І це тільки за те, що вони насмілилися не повертатись! Тому відверто признавався, що: «Готовий доїти кіз або що. Але хочу відчувати себе вільним. Принаймні так, як відчуваю себе в Західній Європі, - знати, що так, - «за здорово живеш» ніхто не має права садовити, тортувати, стріляти etc... Це велике благо, задля якого я хочу за океан»¹⁶.

Лише у вересні 1956 р. завдяки єпископальній Церкві Св. Стефана вчений з дружиною та сином дістався до Америки. Дочка в останній момент вийшла заміж і залишилася в Мюнхені. На цьому місці мушу спростувати помилку, якої припустилася київська дослідниця І.Матяш у своїй ґрунтовній статті про життєвий та науковий шлях В.Дубровського. Вона вказує, що історик проживав в США від 1959 р.¹⁷. Родина оселилася у Річмонді, штат Вірджинія. Приїзд українського емігранта не залишився непоміченим. Газета «The Richmond News Leader» 21 вересня 1956 р. вмістила статтю з світлинкою про закінчення довгого екзилу д-ра Дубровського. Невдовзі історик влаштувався доглядачем у Вірджинському Музеї Мистецтв. Про свою працю він писав Н.Полонській-Василенко: «Посада не адвантажна, але є вигода та, що це дуже близько від нашої квартири (наспроти нашого дому) і що на цій праці дуже приємно бути серед старовинних речей і картин, у чистоті й холодку... Платня невелика, а за великою й не женуся»¹⁸. Для душі вчений працював у Вірджинському історичному товаристві, розробляючи теми про перших українських поселенців в цьому штаті в XVII ст. та історії Громадянської війни в США 1861 - 1865 рр. Звичайно, він мріяв дістати місце за фахом, зокрема, влаштуватись на працю в бібліотеку Конгресу. З цього приводу листувався з Л.Окіншевичем. Від Л.Биковського мав пропозицію переїхати до Денвера. Але з різних причин так і залишився на посаді доглядача музею в Річмонді. І можна лише жалкувати з цього приводу, адже потенціал вченого в цей сприятливий для наукової діяльності час не був використаний на добро української історичної науки. В силу обставин останній період життя В.Дубровський присвятив мемуарній та публіцистичній праці. Дописував до українських часописів, переважно до газети «Наш Клич», яку редагував Є.Онацький. Цікаво, що в останні роки історик відійшов від політичної діяльності. У листі до свого давнього друга й колеги, званого громадського й релігійного діяка Ф.Бульбенка, зауважував: «... З проф. Онацьким мене пов'язують тільки спільні наукові заінтересування та дружба з часів Любену. Не партійна належність! Я тепер не належу до жодної партії»¹⁹. Слід відзначити, що вчений був одним із засновників Українського історичного товариства і близьким співробітником журналу «Український Історик».

До кінця життя В.Дубровський залишився непримиреним ворогом советської влади. Викривав брехні радянської пропаганди, звинувачував представників науки й культури, які слугували режимові. Особливо гостро й влучно вдалося це історичу в «Одвертому листі до Павла Григоровича Тичини», надрукованому 20 серпня 1964 р. Спростовуючи докори щодо українців США як «буржуазних націоналістів», колишній співучень поета по духовній семінарії гнівно засудив пробольшевицьку позицію Тичини, його славословство Сталінові. Згадав В.Дубровський і боягузтво П.Тичини, який не допоміг не тільки йому, але й рідному брату, колишньому священику. Історик з обуренням писав: «... Ви заявили, що Ви нічого не знали про злочини Сталіна. Це була наявна брехня. Ви знали про колгоспне мародерство і нищення наших селян. Ви бачили самі в Харкові на вулицях голодних мерців повесні 1933 року, але Ви писали райдушні вірші про колгоспи! Ніхто з нас не може Вам цього забути, і тільки Господь зможе Вам це простити, якщо Ви розкаєтеся»²⁰. Щодо бажання Тичини приїхати на відкриття пам'ятника Т.Шевченку, В.Дубровський зазначав, що його ніхто не затримав би і не ув'язнив, бо «це - вільна країна, а не СРСР». У кінці він закликав колишнього земляка приїхати до США і тут зголоситися, як «неповоротець», з проханням надати право

азилу у вільній країні. І якби той розкався, то його б вільні люди зрозуміли й похвалили. На жаль, цей надзвичайно сильний і цікавий лист, очевидно, не читав не тільки П.Тичина, а й мало хто в діаспорі. Отже, не дивно, що Л.Биковський писав, що основними мотивами всесторонньої діяльності й творчості В.Дубровського впродовж цілого життя були: «...палка любов до України, своєї поневоленої Батьківщини й одночасно неустаюча ненависть до Москви, яка його «не забувала» до останніх років його терпкого життя»²¹.

За своєю вдачею В.Дубровський був надзвичайно чесною, прямолінійною і релігійною людиною. Після його смерті вдова О.Дубровська писала Л.Биковському: «Василь Васильович вірив у Бога, вірив у Божу правду, вірив у перемогу добра над злом. Дуже часто Василь Васильович молився. За вісім днів до смерти, коли я пропонувала йому голосно почитати Аксакова, він сказав мені: «Зараз я молюся - пізніше». Над ліжком В[асиля] В[асильовича] висіла ікона Св.Архистр[ати] Михаїла»²². Крім того, вона розповіла про одну із сторін життя чоловіка, яка майже нікому не була відома. В.Дубровський був ще й музикантом. Мав закінчену освіту за класом скрипки й гарно грав на ній. У Сибіру, куди його заслав «батько Сталін», останні два роки він грав у симфонічному оркестрі, створеному із таких же політв'язнів, як і сам. І ця скрипка давала йому змогу інколи забувати жахливу дійсність. На цьому місці є сенс оприлюднити ще один невідомий факт. В одному з листів до знаної в українській діаспорі журналістки й громадської діячки Л.Дражевської В.Дубровський повідомляв, що міг би запропонувати для газети «Свобода» статтю-спогад «Спогади скрипала аматора» обсягом 36 сторінок. Повідомилав, що: «Там буде дещо цікаве для читання!»²³. Можна лише уявляти, наскільки цікавими були ці спомини блискучого мемуариста.

Останні два роки В.Дубровський тяжко хворів. 23 квітня 1966 р. він тихо спочив у своїй хаті. О.Дубровська писала Н.Полонській-Василенко, що чоловік не хотів вірити, що має рак, але вмер спокійно у сні²⁴. Невдовзі після похорону Ф.Бульбенко повідомляв д-ра Л.Винара, що В.Дубровський став широко відомим серед американців завдяки рідкісним й незаниматим матеріалам з історії Громадянської війни в США, які він підготував для преси. Тому понад 200 американців з сумом і жалем проводили його в «далеку дорогу», а відтак активно допомагали родині небіжчика²⁵.

Безжална смерть не дала можливості визначному науковцю й палкому патріоту України здійснити все задумане. Але його мрія мати право на спокійну смерть, а дітям забезпечити спокійне життя - здійснилась.

Джерела та література:

1. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. - К., 1997. - С. 278.
2. Лист В.Дубровського до М.Ветухова з Мюнхена-Фельдмохінга від 13 жовтня 1951 р. // Архів М.Ветухова. УВАН у США.
3. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське Наукове Товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2. - С. 56.
4. Дубровський В. Уривки зі споминів / Передм. та упоряд. Г.Курас // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 146 - 148.
5. Дубровський В. Виставка «Україна під большевицьким ярмом» // Новий Літопис (Вінніпег, Канада). - 1963. - Ч. 2-3. - С. 14.
6. Дубровський В. В оточенні небезпеки (3 спогадів «Через 20 років») // Наш Клич (Буенос-Айрес, Аргентина). - 1962. - 13 вересня.
7. Доленко В.А. В Харкові під німецькою окупацією // Семенко Ю. Пам'яті В.А.Доленка. - Мюнхен, 1975. - С. 46.
8. Курас Г., Демченко Т. З літературної творчості Василя Дубровського // Літературний Чернігів. - 2003. - № 4 (24). - С. 85 - 95.
9. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я - мене - мені (і довкруги): Спогади. - Харків - Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М.П.Коць, 2001. - Т. 1: В Україні. - С. 328.
10. Василь Дубровський. Уривки зі споминів. - С. 149 - 150.
11. Український селянин. - 1958. - Ч. 5-6. - С. 1.
12. Там само. - 1959. - Ч. 7-8. - С. 3.
13. Бронницький І. До історії ДОБРУСу в Німеччині // Українець в Австралії. - 1966. - 30 жовтня. - С. 5.
14. Неділя (Авгсбург). - 1952. - Ч. 17. - С. 13.
15. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 - 1966) // Український Історик. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 94.
16. Лист В.Дубровського до Л.Биковського від 9 квітня 1949 р. // Архів Л.Биковського. УВАН у США.

17. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - Київ: Державний комітет архівів. Національна Академія наук України. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2001. - С. 137.
18. Лист В.Дубровського до Н.Полонської-Василенко від 2 липня 1960 р. // Архів Н. Полонської-Василенко. УВАН у США.
19. Лист В.Дубровського до Ф.Бульбенка від 15 травня 1963 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.
20. Наш Клич (Буенос-Айрес). - 1964. - 20 серпня.
21. Биковський Л. Вказ. праця. - С. 96.
22. Лист О.Дубровської до Л.Биковського від 29 листопада 1966 р. // Архів Л.Биковського. УВАН у США.
23. Лист В.Дубровського до Л.Дражевської від 6 травня 1963 р. Копію цього та ще кількох листів історика передала авторці покійна вже, на жаль, Л.А.Дражевська зі свого архіву.
24. Лист О.Дубровської до Н.Полонської-Василенко від 26 червня 1966 р. // Архів Н.Полонської-Василенко. УВАН у США.
25. Лист Ф.Бульбенка до Л.Р.Винара від 2 травня 1966 р. // Архів Ф.П.Бульбенка. УВАН у США.
-

Олександр Астаф'єв

КОСТЬ ШТЕПА

(минуло сто років від дня народження відомого історика, колишнього професора Ніжинського ІНО і ректора Київського університету Костя Тодосьовича Штепи)

Кость Тодосьович Штепа народився 3 грудня 1896 року в м.Лохвиця на Полтавщині, батько його був священиком, сином німецького переселенця, а мати - донькою полтавського поміщика Є.Лобунського. У 1914 р. закінчив Полтавську духовну семінарію і вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Сам К.Штепа у «Сurrіculum vitae» зазначає: «Закінчив освіту в Ніжинському інституті, куди перевівся в 1918 році на 3-й курс. Був залишений для підготовки до професорської роботи аспірантом при Ніжинській науково-дослідній кафедрі у секції античної класичної культури, під керівництвом професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича. Закінчив свій аспірантський стаж і працюю над дослідженням на тему: «Безумна мудрість, учення про демони в античних і християнських письменників в епоху зародження християнства» [1]. В «Особовій справі викладача Штепи Костянтина Тодосьовича» [2], що зберігається у Ніжинському філіалі Чернігівського державного архіву, є основні тези цієї роботи і добрі відгуки на неї професорів І.І.Семенова та І.Г.Турцевича.

Тепер кілька слів про Науково-дослідну кафедру історії культури та мови, на якій працював К.Т.Штепа. Вона була утворена відповідно до рішення колегії Укрголовпрофосу від 17.11.1922 р.. Спершу при ній працювало три секції: української та російської історії (керівник - проф. В.Г.Ляскоронський, дійсні члени - проф. М.М.Бережков та Г.А.Максимович), української та російської літератури і мови (керівник - проф. В.І.Резанов, дійсний член О.С.Грузинський), античної культури (керівник - проф. П.В.Тихомиров, дійсні члени - проф. І.Г.Турцевич та І.І.Семенов). Першим керівником кафедри був проф. П.В.Тихомиров, а згодом, після його від'їзду до Одеси, її очолив проф. В.І.Резанов. За керівництва останнього тут було відкрито ще одну секцію - української літератури та мови (керівник - проф. Є.А.Рихлик).

В останній час у нашій історичній науці з'явилися статті, присвячені діяльності цієї кафедри (наприклад, стаття у часописі «Сіверянський літопис», 1998, № 5). Ці статті відрізняються від досліджень попередніх років ширшим колом порушених проблем, відтвореними «життєписами» викладачів і вихованців, новими відомостями і цікавими спостереженнями, а головне - введенням в обіг нових документальних джерел. Та все ж спроба сучасних вчених реконструювати історію кафедри на сьогодні ще не задовольняє, ці дослідження написані ще під сильним впливом ідеологічного панлогізму

«отечественной» історіографії, де головним чинником методології виступає уміння узагальнити дозволений офіційною владою (колишнього СРСР) історичний матеріал, показати людей, відданих ідеям імперії, а якщо це так, то через світовідчуження і світосприймання цих людей відтворюється застаріла «модель світу», тодішня ієрархія.

Не дивно, що замовчувані у радянський час окремі віхи Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, трагічна і драматична доля її вчених залишається невідомою або спотвореною. Наведемо деякі сторінки цієї сумної хроніки.

Володимир Резанов, відомий вчений, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН СРСР, автор фундаментальних праць «Экскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), «Драма українська: старовинний театр український» (1925-1929), «До історії літературних стилів: поетика Ренесансу на терені України і Росії» (1931), зацькований органами НКВС, помер у 1938 р.

Анатолій Єршов, секретар кафедри, автор праць «Матеріали до історії цін в Лівобережній Україні XVIII ст.» (1924), «Цехові повинності на Лівобережжі XVII-XVIII вв. Зловживання повинностями цехів з боку полкової та сотенної старшини» (1925), «Летописное повествование о Малой России» О.Ригельмана і «Краткая летопись Малой России», видана В.Рубаном» (1927), «Про джерела, час складання і автора «Повести о том, что случилось на Украине, как она Литвою завладела» (1927), «До питання про час написання «Истории Русов», а почати й про автора її» (1928), «Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. (Чернігів і Північне Лівобережжя)» (1928), «До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.» (1929), «До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв.» (1929) та інших. 17 березня 1931 р. був арештований органами НКВС, загинув.

Євген Рихлик, професор, керівник секції українського письменства та мови, автор праць «Поэтическая деятельность Ф.Л.Челаковского» (1915), «Досліди над чеськими колоніями» (1925), «Друкарська техніка» (1925), «З етнографічних студій» (1927), «Українські мотиви в поезії Юліуша Словацького» (1928) та інших, загинув у таборах.

Іван Павловський, аспірант, а згодом професор, автор праць «З життя й творчості В.Чумака» (1926), «Зміни у весільних обрядах Ніжинщини XX ст.» (1928), «Спроба вивчення стану орфографічної грамотності учнів 2-ої ніжинської трудшколи» (1930) та інших; у 1934 р. його арештували і на 10 років заслали до Казахстану.

Петро Одарченко, аспірант, а згодом професор Ніжинського ІНО, автор багатьох праць про творчість Лесі Українки, у 1929 р. арештований, провів три роки у тюрмі і 7 на засланні.

Микола Ладухін, аспірант, у 1934 р. репресований.

Іван Миронець, аспірант, автор книги «Творчість В.Стефаніка» (1929), статей про творчість Т.Шевченка, М.Коцюбинського та інших, 1937 р. арештований, загинув.

Вичеслав Пухтинський, аспірант, а згодом професор, понад 10 років провів у таборах.

Микола Петровський, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Митрофан Рябко, аспірант, у 30-их роках зазнавав переслідувань та репресій.

Георгій Костенецький, аспірант, а згодом ст. викладач, понад 2 місяці провів у в'язниці.

І це, звісно, далеко не весь перелік.

Можна уявити собі ту складну обстановку, в умовах якої жив і творив Кость Штепа, спершу науковим співробітником і професором (з 1924), а пізніше деканом факультету соціального виховання (1926-1927). За цей час у різних наукових збірниках та часописах він надрукував біля 30 праць, зокрема «Учение о демонах у античних и христианских писателей в эпоху зарождения христианства» (1924), «Нариси з історії античної і християнської демонології» (ч.І-ІІ, 1926-1927), «Проблема античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості» (1927), «Професор Іван Олексійович Покровський» (1929), «Про характер переслідування відьом в старій Україні», «Селянські рухи в Римській імперії», «З монастирського побуту старої України» (усі - 1930) та інші.

Кость Штепа бере активну участь у науковій і громадській роботі. У бюлетені кафедри за період з I.V.1926 - I.VII.1928 р. зазначається: «Пленарних засідань К-ри за відчитний період відбулося 46. З них 11 було розпорядчих, 35 - наукових [3]. К.Т.Штепа виступив

з доповідями: «Про деякі проблеми старо-українського та античного релігійного синкретизму та «До старо-українських космогонічних легенд» [4].

Тут же, у розділі «секція античної культури», читаємо: «...Секція античної культури розроблювала питання історії античного світу, переважно: а) питання важливі з боку емпіричної соціології або з боку відношень античності, б) питання, що мають вагу для з'ясування античних елементів у складі первісних християнських уявлень і антично-синкретичних мотивів в українському фольклорі та старовинному письменстві... Секція мала 21 засідання, на яких обговорювались звіти про роботу аспірантів, окремі наукові питання, що їх ставили на обговорення учасники засідань, робились інформації про нові наукові праці, обговорювались доповіді, яких було зроблено 22» [5]. Кость Штепа виступив з доповіддю «Про працю проф. Іванова «Богомилски книги и легенди», від Бълг. Акад. на Наукитъ» [6].

Тут же, у розділі «Науково-громадська робота Катедри» зазначається, що «К-ра брала активну участь у видатних культурних святах України, як ювілеї письменників Л.Глібова, М.Коцюбинського, М.Горького, сторіччя виходу в світ збірника укр. пісень М.Максимовича і ювілеї видатних українських вчених: академіків М.С.Грушевського, Д.І.Багалія, В.П.Бузескула, проф. Є.В.Петухова, влаштовуючи урочисті засідання з приводу цього або надсилаючи привітальні адреси до відповідних установ та осіб» [7]. У розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано чотири публікації К.Т.Штепи:

«1-2. Нариси з історії античної й християнської демонології, чч. I-11 (докторська дисертація). Записки НІО, кн. VI, кн. VII.

3. До українських народних переказів про сотворення першої людини. (Ювіл. Збірник на пошану акад. М.С.Грушевського, ч. II.

4. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами старо-української легендарної творчості. - Збірник «Первісне Громадянство» [8].

Восени 1927 р. в Одесі під егідою Укрголовнауки, як повідомляв К.Т.Штепа у листі до Михайла Грушевського (від 15 листопада 1927 р.), на кафедрі української літератури, яку очолював М.І.Мандес [9], відбувся успішний захист його докторської дисертації «Нариси з історії античної й християнської демонології», а 26 листопада того ж року комісія вчених ступенів Укрголовнауки за підписом професора Паллададіна повідомила К.Т.Штепу про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури [10].

У бюлетні кафедри за період з 1.VII.1928 по 1.VII.1929 рр. доктор історії культури, професор К.Т.Штепа уже фігурує як керівник секції античної культури [11]. Тут же зазначається, що «наукова праця Катедри полягала, як і раніш, у розробці за виробленим планом наукових питань її співробітниками та в підготовці наукових робітників для ВИШ'ів України. Пленарних засідань Катедри за відчитний період відбулося 16. З них 5 були прилюдні, 5 розпорядчі, 6 наукові» [12]. На одному з останніх було обговорено доповідь К.Т.Штепи «Криза магічної й анімістичної теорій походження релігії. З приводу праць Arbmanna, Zur Seelenvorstellung, та Beth'a, Religion und Magie» [13].

Істотною у структурі кафедри видається діяльність секції античної культури, окреслюється концепція її діяльності:

«Секція античної культури в відчитному періоді понесла важку втрату: 15.IX.1928 помер керівник її проф. Ол.Ів.Покровський, що не могло не відбитися на продуктивності роботи секції.

Секція продовжувала, переважно шляхом індивідуальної праці її співробітників, розробку питань соціальної й економічної історії античної Греції та Рима, в зв'язку з історією Сходу, а також історією Середньовіччя й Нових часів, розробляла й питання культурної історії античного світу, що мають вагу для з'ясування генези первісних християнських уявлень й, зокрема, для з'ясування релігійно-синкретичних мотивів українського фольклору й давнього письменства.

Небіжчик, керівник секції й дійсний член її, проф. Ол.Ів.Покровський в останній період працював переважно над питаннями емпіричної соціології та історії марксизму.

Його заступник К.Т.Штепа продовжував розробку матеріалів щодо історії храмового землеволодіння й господарчої діяльності релігійно-культурних установ Греції та Риму; виготовував для друку працю про рух селян у Римській Африці IV ст. -

т. зв. *Circumcelliones*; одночасно підбирав матеріали до розвідки «Магія в християнському церковному та церковно-побутовому ритуалі» [14]. А на одному з прилюдних засідань кафедри було прочитано доповідь К.Т.Штепи «Проф. Ол.Ів. Покровський як історик» [15].

Серед іншого акцентувалося: «Секція античної культури перевела таку науково-громадську роботу: керівник її проф. К.Т.Штепа читав низку лекцій з історії релігії, християнства, християнського ритуалу й ін. в професійних клубах, червоноармійських частинах, селах Ніжинщини; керував семінаром антирелігійної пропаганди при Ніжинському інституті Народної Освіти та при Ніжинській Округовій Раді Спілок Безвірників» [16]. У розділі «Зв'язок кафедри з науково-дослідними установами СРСР» зазначалося, що «Катедра в цілому мала зв'язок з Укр. Акад. Наук, до якої надсилала звіти про свою працю, а також виготовані до друку праці»; що «доповіді співробітників кафедри зачитувано на різних секціях УАН»; тут же констатовалося, що проф. К.Т.Штепа перебував науковим співробітником Культурно-історичної комісії УАН». А в розділі «Список друкованих праць співробітників Катедри» зафіксовано 10 позицій К.Т.Штепи:

«1. Про характер переслідування відьом у старій Україні (Збірник «Первісне Громадянство», 1928, вип.2-3.

2. Розгляд праці Beth'a, Religion und Magie», 1927 - там таки.

3. Розгляд праці W.K.Halliday, The pagan background of early christianity, 1925 - там таки.

4. Розгляд праці Ю.А.Яворського, Ветхозавѣтныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительной обработкѣ конца XVII вѣка, 1927 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1.

5. Розгляд праці В.Г.Богораза-Тана, Християнство в свете этнографии, 1928 - «Первісне Громадянство», 1928, вип.1-3.

6. Розгляд праці Йор. Иванова, Богомилски книги и легенды, 1925, там таки.

7. Проблема антирелігійного виховання в школі - «Радянська Освіта», 1928, №10.

8. Антирелігійне виховання й завдання Педвузів - «Шлях Освіти», 1929, №3.

9. Чарівники та відьми - «Безвірник», 1928, №14.

10. Проф. Ол.Ів.Покровський - «Записки ІІНО», кн.ІХ.» [17].

Не забуваймо, наукова праця співробітників кафедри історії культури та мови припадає на дуже складні 20-30-ті роки, коли дедалі чіткіше вимальовувався контраст між духовними можливостями вчених і педагогів і складністю тодішніх обставин, гримасами радянської доби, що намагалася заполітизувати науку, а із своїх вчених зробити стукачів.

На жаль, не обминула така доля й Костя Штепу. Він стає донощиком НКВС, про що зізнається через кілька років, у квітні 1939-го, під час військового трибуналу в Києві, де розглядатимуть справу його, професора Одеського університету О.О.Сухова, декана Київського університету О.О.Майліса і Марії Грушевської. Про це, зокрема, пише Р.Я.Пиріг: «Залишившись наодинці з членами суду, Штепа заявив про те, що ще у 1927 р. в Ніжині він став таємним співробітником НКВС і дав багато матеріалів для викриття українського націоналістичного підпілля. Як найвагоміший козир для свого порятунку він вважав те, що викрив «націоналістичну організацію», очолювану Грушевським М.С.» [18].

Щодо стосунків Михайла Грушевського і Костя Штепи, то тут велику роль зіграв проф. М.Н.Петровський. Пошлемося на працю І.В.Верби:

«Без сумніву, для Штепи робота з Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України в Кабінеті примітивної культури (його очолювала дочка М. С. Грушевського Катерина), де почав працювати К.Т.Штепа, його багатогранний талант буйно розцвів. Він активно співробітничав і з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, фундатором яких також була К.М.Грушевська. Ці три академічних осередки творили «Асоціацію культурно-історичного досліджу», що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за визначальною участю М.С.Грушевського у віденській далечині в 1919 р. Вже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки. Реалізація цих кардинальних планів потребувала від науковців неабияких знань, широкого світогляду, з досконалим

володінням європейськими мовами. Всім цим критеріям, що й казати, Штепа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями діяльності ніжинського професора в історичних установах М.С.Грушевського. Вражає насамперед проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології в контексті теми «Сатанал в українській легенді», а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав Кость Тодосьович і аспекти синкретизму. Він виголосив низку змістовних доповідей: «Переслідування відьом у старій Україні», «Богораз-Тан і його книжка «Християнство в свете этнографии», «До українських легенд про сотворення людини» та ін. Зробив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Іванова, Є.Армана і К.Беца. І суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в цьому плані дала Штепі поїздка наприкінці 1928 р. до Ленінграда, Москви, Харкова. Як повідомляв Кость Тодосьович К.М.Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу по проблематиці Відділу примітивної культури. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними у біографії дослідника як соратника М.С.Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієве партнерство в часописі «Первісне громадянство», який виходив за редакцією К.М.Грушевської. Так, рік у рік на його шпальтах публікувалися розвідки обдарованого дослідника, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертали його статті з проблем античного релігійного синкретизму, сюжети вітчизняних злих духів. Перу Штепи належить і низка оглядів на книжки Ю.А.Яворського, В.Холлідея, К.Беца та ін. У збірнику, виданому з нагоди 60-річчя М.С.Грушевського, було вміщено його працю «До українських народних переказів про сотворення першої людини». Торкаючись сюжетів вшанування видатних науковців, не можна не згадати оприлюднену в журналі Історичної секції ВУАН «Україна» рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д.М.Петрушевського, свого старшого колеги, довгі роки зв'язаного з Україною» [19].

Простежуючи ближчі взаємини Грушевського, історик І.В.Верба пише: «Без сумніву, М.Грушевський розумів масштаб і талант свого молодого колеги, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на присвоєння високого й почесного звання дійсного члена Науково-дослідної катедри історії України. Це викликало здивування, адже Штепа працював у когорті не менш іменитих вчених, які такого рангу не удостоїлися (О.І.Покровський, М.М.Ткаченко, М.Н.Петровський, С.Ю.Гасвський). Щоправда, при цьому не можна замовчати той факт, що Кость Тодосьович на кафедрі у Грушевського працював без оплати. Отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію.

Торкаючись близьких взаємин Штепи і Грушевського, хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо мав особистісний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича Кость Тодосьович влаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д.І.Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в його рідному місті (Ленінграді). Небога акад. С.О.Єфремова Н.П.Павлушкова, котра звідала увесь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штепа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті Д.М.Щербаківського в комісію по неофіційній перевірці історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М.С.Грушевського на акад. С.О.Єфремова та А.Ю.Кримського. Однак прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило секретарю М.С.Грушевського С.В.Глушку та іншим працівникам катедри стримано і з підозрою ставитися до К.Т.Штепи, вважаючи його істориком партійного напрямку. Причиною цього була співпраця останнього з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів.

Можливо, останньою науковою працею К.Штепи під знаком Історичної секції ВУАН стала стаття для запланованого номера «Первісного громадянства» з приводу оцінки теорії Е.Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р. А вже наступного року почався масивний розгром історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набрав обертів. Цей процес застав К.Т.Штепу у Києві, куди його 1930 р.

запросили викладачем Інституту професійної освіти, що виник внаслідок чергової насильницької реорганізації колишнього Університету св. Володимира. В прекрасному стародавньому місті на Дніпрі К.Т.Штепа з родиною оселився в академічній квартирі по вул. Короленка 37, у кв. 12-А, в якій до того жив заарештований органами ДПУ УСРР секретар М.С. Грушевського Ф.Я.Савченко. Переїхавши до Києва, він продовжував працювати у ВУАН, але вже в новому статусі - як заступник голови Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії (КДІБСВ), що була створена 1 лютого 1930 р.» [20].

Дослідники слушно зазначають, що увесь цей злет К.Т.Штепи відбувався в умовах тоталітарного режиму, який прагнув охопити всі без винятку сфери суспільного і приватного життя і постулював заміну попередніх цінностей новими. Нова квазірелігія, що спиралася на вражаючу зрощеність правлячої партії і бюрократичного апарату, встановлювала монопольний контроль і над сферою науки. Учені, щоб вижити, вимушені були пристосовуватися до умов «військового табору». Не дивно, що більшість наукових праць цього часу мають явний пропагандистський присмак. Про це свідчать хоча б праці Костя Штепи: «К.Маркс та Ф.Енгельс про античний спосіб продукції», «Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом і Енгельсом», «Рабство як економічна та соціальна категорія», «Політика і церква», «Младотурки та імперіалісти» тощо.

У колишньому СРСР, зокрема в Україні, розгортається нечуваний тероризм, який нагнітає атмосферу жаху і практикує великий спектр насильницьких засобів: психологічний тиск, репресії, замаху, ескезації, масові розстріли, депортації, морення голодом тощо. Під лозунгами нищення «недобитків панівних класів», «боротьби з контрреволюцією», з «ворогами народу», «супротивниками соціалістичного будівництва», «саботажем», «диверсією», «шпигунством» триває масове винищення невинних, навіть прихильних режимові людей, їм приписують неіснуючу вину і ліквідовують за приналежність до фіктивних контрреволюційних організацій (т. зв. «Шахтинська справа», показовий процес СВУ у Харкові над 45-ма керівниками і діячами культури, коли на лаві підсудних опинилися відомий літературознавець, акад. С.Єфремов, колишній член ЦК УСДРП і прем'єр-міністр УНР В.Чехівський, педагог В.Дурдуківський, історик, професор Київського ІНО Й.Гермайзе, літературний критик і письменник А.Ніковський, письменниця Л.Старицька-Черняхівська та її чоловік, проф. медицини О.Черняхівський, акад. М.Слабченко, педагог О.Гребенецький, мовознавці В.Ганцов та Г.Голоскевич, студент Київського ІНО М.Павлушков та ін.). У 30-их роках закриті процеси над створеними у застінках ДПУ (з 1934 - НКВС) так званими контрреволюційними організаціями та партіями стають звичною справою: «Український національний центр» (1931), «Союз Кубані й України» (1929-1932), «Всеукраїнський есерівський центр» (1933), «Українська військова організація» (1933), «Польська організація військовиків» (пов'язана з українцями, 1933), «Всеукраїнський боротьбістський центр» (1934-1935), «Український центр білогвардійців-терористів» (1934), «Блок українських націоналістичних партій» (1932-1936), «Троцькістсько-націоналістичний блок» (1935) та інші. Звісно, майже всі обвинувачені були розстріляні.

І.В.Верба пише: «18 березня 1938 р. Костя Тодосьовича було заарештовано. Його звинувачували в антирадянській діяльності. Слідчі інкримінували вченому націоналістичну роботу в стінах Ніжинського ІНО, організацію повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині та проведення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. в Чернігові облуправління НКВС знешкодило українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї організації Є.Полтарьова, нібито саме Кость Штепа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий щойно повернувся із заслання, давав вказівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині.

Півтора року режисери з НКВС обробляли вченого в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні ми добре знаємо про сценарій подібних явищ, кваліфіковано відпрацьований на відкритих і закритих процесах. Важко описувати всі фізичні і моральні муки, яких зазнав тоді Штепа. Ясно одне, до певного часу він тримався і не визнавав своєї вини. Кілька раз він звертався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення з родиною, але його благання залишалися марними. Глуха стіна відгородила історика від рідних. А тим часом його родина перебувала в критичному становищі, і він це знав - його вагітна дружина була на останніх днях. На другий день після арешту К.Т.Штепи вона народила третю дитину - доньку Елеонору. На руках

породіллі залишилося троє дітей, з яких старші відвідували школу. Доживали в квартирі свій вік і двоє немічних батьків, яким вже минуло 80 років. У такій ситуації родина опинилася на межі голодного існування... Діти почали хворіти. Старші, більш загартовані й міцні, так-сяк пережили страшну і голодну зиму 1939 р., а маленька Елеонора померла. Безперечно, трагічний стан родини передавався Костю Тодосьовичу. Через 6 місяців ізоляції, зламаний фізично і виснажений морально, він почав давати перші свідчення і визнав себе причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Маховик зізнаць почав набирати обертів. Вже 5 вересня 1939 р. він заявив, що ще в Ніжині разом з М.Н.Петровським створив націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура, зокрема Є.А.Рихлік, Ф.П.Алексеев, А.Г.Єршов, В.С.Євфимовський та інші, що головною метою підпільників була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Тодосьович розповідав про головні програмні складники об'єднання, такі, як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів, про те, що ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали «Записки Ніжинського ІНО», що згодом через М.С.Грушевського ніжинські націоналісти встановили зв'язок з іншими свідомими елементами, що в Києві він зі йшовся з К.М.Грушевською, В.С.Денисенком, Т.М.Гавриленком, а в Харкові - з групою істориків академіка Д.І.Багалія. За свідченням заарештованого, організація мала відгалуження в Звенигородці (акад. А.Ю.Кримський) і в Чернігові (проф. С.І.Маслов). Особисто Штепа, за його словами, у КДУ і КПІ, де він викладав, згуртував у товариство вузівську інтелігенцію, зокрема П.А.Лаврова, Н.Ю.Мірзу-Авак'янц, І.Д.Мельникова. На багатьох сторінках свідчень К.Т.Штепи докладно розповідається про зв'язки організації як із закордоном (ОУН і УВО), так і по всій Україні. На завершення змучений Кость Тодосьович «зізнався», що конспіратори планували організувати повстання в Києві на чолі з Любченком і Хвилею, а в перспективі - вбивство Сталіна при підтримці польської і німецької інтервенції. Собі Штепа відводив роль керівника терористичної групи в КДУ і в КПІ» [21].

Тепер кілька слів про роль Костя Штепи у справі К.М.Грушевської, дочки Михайла Грушевського, дослідниці української і порівняльної етнографії, керівника Комісії історичної пісенності й Кабінету примітивної культури УАН.

Після арешту Михайла Грушевського (23 березня 1931р.) у справі «Українського національного центру», а згодом його загадкової смерті у 1934 р., коса репресій торкнулася й інших членів родини Грушевських. У липні 1938 р. арештували Катерину Михайлівну.

Р.Я. Пиріг зазначає: «Формальною причиною арешту Катерини Грушевської стали свідчення професора КДУ К.Т.Штепи про її участь у контрреволюційній організації. У довідці на арешт Катерини, складеній на базі зізнаць Штепи, стверджувалося, що К.Грушевська - учасник антирадянської української націоналістичної організації і у своїй діяльності була тісно зв'язана з ворогами народу П.П.Любченком, В.П.Затонським і М.М.Поповим. Вказувалося також на її зв'язок з націоналістичними зарубіжними організаціями - УНДО, НТШ, ОУН, УВО.

Далі підкреслювалося, що вона є дочкою одного з визначних керівників української контрреволюційної націоналістичної організації, колишнього глави українського уряду при Центральній Раді - так у тексті. (Авт.). Закінчувалося обґрунтування висновком про необхідність арешту Грушевської» [22].

Справа Катерини Грушевської, безперечно, була сфабрикованою. Сама Катерина Михайлівна не витримала тортур і зразу ж, після перших допитів, визнала свою «вину», що нібито причетна до антирадянської діяльності. Та все ж слідство затягувалося у зв'язку з тим, що працівники НКВС у своїх кабінетах ще остаточно не «сформували» кістяк «контрреволюційної організації», до якої, крім К.М.Грушевської, ввели професора Київського університету К.Т.Штепу, професора Одеського університету О.О.Сухова та декана географічного факультету Київського педінституту О.Г.Майліса.

У виступі на суді 6 квітня 1939 р. К.Т.Штепа сказав: «З 1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС. По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником міськвідділу НКВС Козельським і в НКВС УРСР з Долинським, Пустовойтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення по даному питанню не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання по національному

питанню, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не скривав. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Складовим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М.С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання, і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для виконання - так у документі. (Авт.) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М.С., і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т. д. Я усвідомлюю, що не досить політично розвинутий і відставав у кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не говорить про те, що я покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні» [23].

Далі Кость Тодосьович уточнив: «Секретним співробітником НКВС працював з 1927 р., але документально був оформлений тільки в 1928 р. в Ніжинському міськвідділі НКВС, а в центральному апараті - з 1930 р. Далі він розкрив маленькі таємниці секретних спецслужб, підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації, проте в агентурних зведеннях, як на цьому наполягали в НКВС, свого прізвища він не ставив і як учасник антирадянської націоналістичної організації по документах не проходив. При цьому Штепа наголосив на легендарності його зв'язків з іноземною розвідкою. Та через півгодини своєї розконспірації він заявив, що в НКВС його інформаторством були не дуже задоволені і наполягали якомога скоріше очолити керівництво націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, оскільки був заарештований. Єдине, що йому вдалося виконати, - це завербувати кадри, однак, за його словами, саме на процесі він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт, йому довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи» [24]....

Сьогодні ми можемо дещо додати до тих слів Штепи з далекого 1938 р. Насамперед, розкриємо деякі його справжні прізвища, по яких він проходив в агентурних списках. У депешних донесеннях Кость Тодосьович фігурував як «Лохвицький» та «Медведєв». Цікаво, що ДПУ УРСР активно втручалось в науковий процес і частенько давало свої вказівки «Лохвицькому-Медведєву» щодо друкування тієї чи іншої праці, зокрема, так було і з «Україною» М.С.Грушевського. Впевнені, це тільки невелика частка того, що сьогодні вже можна встановити за документами архівів СБУ» [25].

16 квітня 1939 р. члени військового трибуналу Київського Особливого Військового Округу винесли вирок підсудним. Катерина Грушевська була засуджена до позбавлення волі у виправно-трудовах таборих на вісім років з поразкою у правах на п'ять років. О.О.Сухов був засуджений до вищої міри покарання, але згодом, після дослідження справи, він отримав п'ять років таборів. О.Г.Майліс і К.Т.Штепа були звільнені. «Важко описати емоційні почуття Костя Тодосьовича, змученого довготривалими допитами, фізично і морально надломленого. Та як би там не було, а життя брало своє. Досить скоро Штепі було повернуто професорське звання та посаду завідуючого кафедрою стародавньої історії в КДУ, а його перша ж лекція в університеті викликала захоплення студентів. Тоді ж Кость Тодосьович повернувся до своїх творчих праць, розгорнув чималу науково-організаційну діяльність, керував роботою викладачів Б.Є.Радзіковського і А.А.Єфременка, а 1 листопада 1939 р. заявив нову тему: «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною великою проблематики під заголовком «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю тематику історик планував закінчити 1 листопада 1941 р., в зв'язку з чим у «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» він подав ряд оригінальних досліджень» [26].

Невдовзі він ще пережив епопею переатестації наукових ступенів та вчених звань, після певної тяганини ВАК СРСР перезатвердив його науковий ступінь, хоча він готовий

був захистити ще дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук.

Друга світова війна внесла свої корективи у життєву долю К.Т.Штепи. Він міг евакуюватися разом з Київським університетом, але цього не зробив і дочекався приходу фашистів. Йому, людині німецького коріння, у вересні 1941 р. гітлерівці доручили важливий і відповідальний пост завідуючого відділом культури і освіти Київської міської управи. «Водночас з укомплектуванням штатів відділу культури і освіти КМУ в листопаді того ж року Штепа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма джерелозібраннями. Тоді ж було відновлено й низку центральних установ такого ж профілю, в їх числі Головний історичний архів ім. В.Б.Антоновича (директор В.В.Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н.Д.Полонська-Василенко). Зрозуміло, що все це Штепа робив за згодою з німецьким командуванням. І те, чого свого часу не цінували більшовики, використали для своїх пропагандистських цілей окупанти. Штепа прагнув зібрати під своєю рукою найкращі на той час сили науковців, музеєзнавців, митців, загалом людей творчих, головним чином гуманітарних професій. Серед них варто назвати істориків та археологів, близьких йому за фахом і уподобаннями спеціалістів М.У.Андрусяка, П.П.Курінного, В.Є.Козловську, філологів та фольклористів М.К.Грунського, П.Й.Горецького, Б.В.Кубського, митців І.С.Їжакевича, В.Г.Кричевського, І.В.Моргілевського та інших, загалом щонайменше 1000 чоловік. Їх зусиллями при голованні професора Штепи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих працівників вищих, середніх і нижчих шкіл, науково-дослідних та культурних закладів. Ігнорувати позитивний бік цієї справи аж ніяк не можна. Всіляко сприяв Штепа фундуванню Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М.С.Грушевського П.С.Глядківський. Наскільки це було важливим і корисним ділом, зайве говорити. Допоміг він влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл відділу культури і освіти КМУ також історик П.А.Білику.

Портрет Костя Годосовича перших місяців окупації ледве чи буде повним, якщо не згадати про його дійову участь у відродженні Української академії наук (УАН) - того важкого острівця духовності, без якого держава гине. Саме він, як високопоставлений чиновник, забезпечував нормальне функціонування УАН, часто сам добирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування. Не без зусиль Штепи її президентом було обрано відомого вченого академіка В.О.Плотнікова, а директорами різних інститутів - авторитетних дослідників: Історичного - доктора М.У.Андрусяка, Археологічного - професора Н.Д.Полонську-Василенко, Мовознавства - професора П.Й.Горецького, Літератури й фольклору - професора Є.М.Марковського, Економіки та статистики - професора М.І.Величківського» [27].

У листопаді 1941 р. К.Т.Штепа був призначений ректором Київського університету [28]. «До викладання історичних дисциплін він запрошував відомих спеціалістів, у тому числі своїх давніх колег, знайомих і друзів. Серед них назвемо професорів О.П.Оглоблина, Н.Д.Полонську-Василенко, доцентів М.У.Андрусяка, П.А.Білика, асистентів О.М.Степанишину, М.В.Геппенера та М.Ф.Карачківського. Керувати університетом було складною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму вважалося смертельно небезпечним, тому Штепа вимагав від підлеглих коригування лекцій за вимогами часу із значним наголосом на «культуртрегерську» місію Німеччини. Це більше стосувалося гуманітарних факультетів, викладачі яких у своїх лекціях могли наголошувати на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. До певної міри в Київському університеті вдалося проводити курс в рамках задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Частково цьому сприяла короткоплинна діяльність Української національної ради (УНРади), чимало членів якої були університетськими викладачами. Отже, цей загальнонаціональний орган опосередковано впливав на роботу університету» [29].

У грудні 1941 р. Кость Штепа став редактором газети «Українське слово» (попередня назва «Українське слово»; редакцію газети арештували фашисти, борючись із ОУН Степана Бандери). Він згуртував цікавий та авторитетний колектив редакції, до якого увійшли літературознавці Б.В.Якубський, доктор германської філології, професор І.В.Шаровольський, мовознавець професор П.М.Пелех, історик доцент О.Я.Кіктєв,

філолог Л.О.Дудін, правник Л.О.Окіншевич та ін. Та курс газети був явно пронімецьким, спрямованим проти найвпливовішого на той час політичного руху - українського націоналізму. Свідомі національні сили відвернулися від газети, хоча дехто з них, скажімо, Олена Теліга, цим самим підписали собі смертний вирок. Хоча за редакторства К.Т.Штепи «Нове українське слово» одержало високу оцінку хазяїв. У лютому 1941 р. головнокомандуючий вермахту в Україні генерал Кітцінгер відзначав, що «Нове українське слово» з власної ініціативи підтримує співпрацю з ідеєю нового співтовариства європейських народів і публічно відкидає хибну давню націоналістичну ідеологію. І.В.Верба зазначає: «В цій ситуації, мабуть, саме кола оунівців висловили припущення, що Штепа є водночас таємним агентом НКВС і секретним співробітником гестапо. Така заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої знайшли свій відгомін у доповіді рейхкомісаріату «Україна» про наукові установи Києва, де цьому архіважливому питанню приділялося чимало уваги. В документі спростовувалися висунуті націоналістами на адресу професора Штепи звинувачення у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і зазначалося, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук» [30].

Ясна річ, німці не могли знати про колишнє доносительство Костя Тодосьовича, бо таємні документи про цю його діяльність знаходилися далеко за межами України і навряд чи були доступні. В цій справі ще не все ясно, і вона, ще довго буде тривожити уяву дослідників, однак дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські чекісти не скористалися цим моментом і не представили відповідної документації з метою ліквідувати Штепу руками самих гестапівців, адже саме так вони часто діяли на окупованій території. Логічно припустити, що розвідувальна служба УРСР планувала якимось чином використати Штепу задля подальшої оперативної роботи, але тепер уже не як дрібного інформатора, а скоріше як «агента із знайомствами», як це було з талановитим дослідником-філологом полковником В.П.Петровим» [31].

У вересні 1943 р. Кость Тодосьович Штепа покинув Київ і подався на еміграцію. Якийсь час разом із сім'єю він опинився у таборі переселенців Таннерберг - Найденбург (Пруссія), де отримав німецьке громадянство. Редагував російськомовний журнал «На досуге», що виходив для вояків Власівської армії.

Випускник Ніжинського педінституту, голова Фондації ім. Симона Петлюри у Лондоні Олександр Бондаревський у своїх спогадах писав: «Десять у 1948 році я зустрівся із соціалістом, членом Центральної Ради професором П.Феденком і побачив у нього листи ніжинського професора К.Штепи, котрий виправдовувався за свою активну співпрацю з німцями, ставши редактором «Українського слова» («Нового українського слова»). (Авт.), що проводив московську політику. Штепа доводив про відсутність національної свідомості і, мовляв, нам потрібно ще п'ять років бути під німцями, щоб стати європейським народом. Закликав до співпраці, бо вони спільно студіювали у Петербурзі. П.Феденко у Празі навчав О.Телігу, був добре знаний з Олесем і його сином Ольжичем, тому й відкинув усі стосунки зі Штепою ще до закінчення війни. Мельниківці розшукували його, щоб помститися за знищення свого проводу. Штепа довго переколював з англійської окупаційної зони до американської, налагоджуючи зв'язки з москалями. Усі його, як негідного зрадника, проклинали» [32].

У 1952 році Кость Штепа переїхав до США, де став співробітником «Американської комісії за визволення» та радіостанції «Свобода». На еміграції вийшло ще кілька його монографій, підписаних, з обережності, псевдонімами: «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю» - російською мовою, за підписом В.Лагодін, та «Чистка в Росії» - англійською мовою, за підписом В.Годін, у співавторстві з Ф.Беком. По смерті вченого вийшла його монографія «Російські історичні і радянська держава».

Помер К.Т.Штепа у Нью-Йорку 19 листопада 1958 року і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодевеево».

Його син Еразм, насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, був звинувачений у військових диверсіях і засуджений на двадцять років концтаборів і п'ять років поразки у правах. Чудом виживши у концтаборах на Колімі, він заочно закінчив Алма-Атинський інститут іноземних мов, якийсь час учителював, а в 1994 р. став підданим Німеччини. Дочка Агляя побралася з американцем Горманом і сьогодні проживає у США, де є відомим фахівцем з історії російської літератури, доктором філософських наук.

Як бачимо, життєва доля К.Т.Штепи була мінливою, бурхливою і багатою на різні події. Має рацію І.В.Верба: «Не можна заперечувати широке знання і глибоке розуміння К.Штепою світової літератури, історії, філософії, як і того, що він справив певний вплив на історіографічні процеси в Україні, стояв біля витоків вивчення античності в Радянському Союзі. І цей доробок Костя Теодосьовича набагато переважає його суспільно-громадську діяльність. Однак остання вже належить історії, як належить історії і сам Штепа» [33].

Джерела та література:

1. Ніжинський філіал ДАЧО, ф.6121, оп. 2, с.1.
2. Там же.
3. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народньої Освіти. - Ніжин, 1926. - С.3.
4. Там же. - С.4.
5. Там же. - С.6.
6. Там же. - С.7.
7. Там же. - С.8.
8. Там же. - С.8.
9. ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.845, арк. 2-3.
10. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8725, арк.6.
11. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті Народньої Освіти. 1.V.1926 - 1.VII.1928. - Ніжин, 1928. - С.3.
12. Там же. - С.3-4.
13. Там же. - С.3.
14. Там же. - С.6.
15. Там же. - С.9.
16. Там же. - С.6.
17. Там же. - С.12.
18. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). (К., 1993. - С.156.
19. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 3. - С.102-103.
20. Там же. - С.104.
21. Там же. - С.109-110.
22. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924(1934). - К., 1993.(С.148.
23. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.101.
24. Там же.
25. Там же. - С.101.
26. Там же. - С.104-105.
27. Там же. - С.107.
28. Максимова М. Ректор Киевского университета времен фашистской оккупации был тройным агентом: НКВД, немецкой разведки и американских спецслужб? // Факты. - 1998. - 18 ноября.
29. Верба І.В. Кость Штепа // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.107-108.
30. Там же.
31. Там же. - С.109.
32. Бондаревський О. Ніжинські спогади // Просвіта. - 1994. - № № 3-4.
33. Там же. - С.112.

